

CLIO MŰHELYTANULMÁNYOK

2021/3. SZÁM

GÖRÖGKATOLIKUS-PRAVOSZLÁV
KONFLIKTUSOK KÁRPÁTALJÁN
(1938–1943)

KOSZTYÓ GYULA

Főszerkesztő:
Gellért Ádám

Szerkesztőbizottság:
Bödők Gergely
Fóris Ákos
Gellért Ádám

Felelős szerkesztő: Gellért Ádám
Segédszerkesztő: Fóris Ákos

© Kosztyó Gyula, 2021
© Clio Intézet, 2021

A kiadvány a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

ISSN 2630-8967
<https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok>

Borítókép: Sztojka Sándor görögkatolikus püspök. d.n., valamikor 1932 után.
Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

4 BEVEZETÉS

5 *Historiográfiai előzmények*

7 *Források*

9 A GÖRÖGKATOLIKUSOK ÉS A GÖRÖGKELETIEK KAPCSOLATA 1938-IG

16 A GÖRÖGKELETI EGYHÁZ HELYZETE KÁRPÁTALJA VISSZACSATOLÁSAKOR ÉS 1939-BEN

20 AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR GÖRÖGKELETI EGYHÁZ MEGTEREMTÉSE

27 SZTOJKA SÁNDOR ÉS KOZMA MIKLÓS A PRAVOSZLÁVIÁRÓL

31 FELEKEZETI KONFLIKTUSOK A MINDENNAPOKBAN

37 ÖSSZEGZÉS

39 FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

I. Bevezetés¹

Sztojka Sándor görögkatolikus püspök örömmel, reményekkel telve fogadta egyházmegyéjének Magyarországhoz csatolását és a Kárpáti Ukrajnában „maradt” görögkatolikus hívők „csatlakozási mozgalmát”.² 1939. március 20-án táviratban fejezte ki hálóját saját és a ruszin hívei nevében Teleki Pál miniszterelnöknek és a magyar kormánynak Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáért.³ Híveihez felhívást is intézett, amelyben kérte őket, hogy fogadják „*bizalommal és szeretettel a bevonuló honvédeket.*”⁴ A magyar kormány is bizalommal tekintett a közös jövő elé, Teleki pedig támogatta Sztojka személyét a püspöki székben.⁵

A visszacsatolást kísérő öröm érzése azonban nem sokáig tartott, mivel a mindennapok gyakorlati kérdéseinek megoldása során konfliktusok sora merült fel a püspök és a magyar politikai elit között. Kapcsolatukat egyre inkább az elképzelt koncepcióik között kialakult ellentmondások határozták meg. Ezeknek az okai között éppúgy ott szerepelt – csak hogy néhányat említsünk – az egyházmegye rossz anyagi helyzete, az állami támogatás megoldatlansága, az állam erélyes fellépése a görögkatolikus ukrán érzelmű papokkal szemben, illetve a pravoszláv egyház magyar állami támogatása.

¹ Itt szeretném megragadni az alkalmat és köszönetet mondani azoknak, aki segítettek a munkámat. Köszönöm elsősorban munkatársaim, Fóris Ákos és Gellért Ádám töretlen támogatását. Tanácsaik és javaslataik elengedhetetlenek voltak a kézirat fejlődésében. Hálas vagyok Ablonczy Balásznak, aki megosztotta saját kutatásaiból szerzett benyomásait Sztojka püspök személyéről, ami fontos megerősítésül szolgált számomra. Köszönöm Kobály József tanár úrnak, hogy segített azokat a releváns ukrán szakirodalmi munkákat felkutatni – a pandémia idején –, amelyek elengedhetetlenek voltak munkám elkészítéséhez. Fejlesztő hatású tanácsai ugyancsak köszönetet érdemelnek. Szintén hálas vagyok Danilec Jurijnak és Konsztantin Kucovnak, amiért gyakran saját munkájukat félretették, és elérhetővé tettek számomra nehezen hozzáférhető ukrán tanulmányokat azzal, hogy saját példányaikat lefotózták, és elküldték nekem. Köszönöm a segítséget a különböző levéltárakban dolgozó levéltárosoknak, így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban Suslik Ádámnak és Dohi Tamásnak. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében elsősorban Miszjuk Mihajlo igazgató úr támogatását köszönöm, aki az elmúlt évtizedben újra és újra jóváhagyta kutatási engedélyemet. Emellett köszönet illeti Kutassy Ilona igazgatóhelyettes asszonyt és Jeremkina Máriát, a levéltár iratmegőrzési és az iratok információs felhasználási osztályvezetőjét is, akik felkészültségüknek köszönhetően nagyon sokszor hívták fel a figyelmemet új, addig nem kutatott forrásokra. Szeretném kifejezni hálámat Létay Larissza és Szkázova Ljubov beregszászi levéltárosoknak és könyvtárosoknak, hogy tudásukkal és tapasztalatukkal nagyban hozzájárultak a munka elkészüléséhez. Végül, de nem utolsósorban hálas vagyok a beregszászi Bendász István Görögkatolikus Levéltár és Könyvtárnak, hogy minden támogatást megadtak. Külön köszönet azért, hogy eddig publikálatlan fotókat, ábrákat bocsátottak a rendelkezésemre.

² Tilkovszky, 1967: 151.

³ MNL OL, K 28. 98. tétel. 1939–L–16016. 2. Sztojka Sándor püspök sürgönye Teleki Pál miniszterelnökhöz. 1939. március 20.

⁴ KTÁL, Fond 151., op. 18., od. zb. 2303., 1. Sztojka Sándor püspök hirdetménye a ruszin lakossághoz Kárpátalja visszacsatolásakor. (A keltezés nincs feltüntetve)

⁵ Tilkovszky, 1967: 151.

A tanulmányban az utóbbit, a görögkatolikus püspök és a pravoszlávia⁶ kapcsolatának alakulását tekintem át 1938–1943 között.⁷ Elsőként árnyaljuk a görögkatolikus egyház és a pravoszlávia helyzetét a két világháború közötti időszakban, majd a terület egyházi, egyháztörténeti eseményeit a visszacsatolás pillanatában, 1939-ben. Megvizsgáljuk, hogy Sztojka Sándor püspök hogyan reagált a pravoszláviával kapcsolatban felmerült „problémákra” 1939-től. Az egyik legfontosabb célom annak kiderítése volt, hogy – a források által megállapítható mértékig – miként értékelte Sztojka a budapesti kormányzat magatartását a pravoszláviával kapcsolatban. Vajon ellenállt a görögkatolikus püspök Budapestnek, védve ezzel egyháza érdekeit, vagy ellenkezőleg, alávetette magát az állami akaratnak? Mindeközben mennyire törekedett kompromisszumokra? Vagyis lényegében arra törekedtem, hogy árnyaljam Kárpátaljának a trianoni országrészbe történő visszaillesztési folyamatának a Horthy-korszak nemzetiségpolitikájának egyházi élettal kapcsolatos szeletét. Mindezt egy olyan aspektusból vázolom, amelyről eddig szinte semmit sem tudunk.

1. Historiográfiai előzmények

Sztojka püspök tevékenysége mind a magyar, mind pedig az ukrán történetírásban a kevésbé kutatott témák közé tartozik. Az ukrán történészek közül Joszip Danko, Román Oficinszkij és Jurij Danilec neveit kell megemlíteni, akik részben vagy egészben kutatták Kárpátalja egyháztörténetének 1938–1944 közötti időszakát. Joszip Danko több munkája is megjelent a kárpátaljai pravoszlávia 1930-as és '40-es éveinek történetéről. A témánk számára releváns időszakra és tematikára vonatkozóan Danko 1999-ben megjelent munkája tartalmazott hasznos információkat. Az 1914-től 1944-ig tartó időszakot felölelő tanulmányában Danko beszámolt az 1939-es magyar katonai közigazgatásnak a görögkeleti egyházközségekkel szemben elkövetett erőszakos cselekményeiről, és a magyar kormányzat eleinte tétova, majd később határozott törekvéseiről a görögkeleti egyház erősítésére.⁸ Tanulmánya szakszerűen mutatta be az önálló magyar görögkeleti egyház szervezése érdekébe kifejtett magyar kormányzati intézkedéseket, aminek célját abban látta, hogy

⁶ Az ortodox vagy pravoszláv szó tágabb értelemben a szláv liturgikus nyelvet használó keleti keresztények elnevezése. Egyházszerkezeti szempontból a katolikus egyháztól a görögkeleti egyház abban különbözik a leginkább, hogy nincs központi irányítása. Így az ortodox patriarchátusok egymástól független egyházak. A keresztény egyházszakadástól 1054-től az egymástól közigazgatási értelemben teljesen független ortodox keresztény egyházak (patriarchátusok) vezetői között a tiszteletbeli elsőbbséget (első az egyenlők között) az egyetemes konstantinápolyi pátriárka élvezi. Ennek ellenére nem avatkozhat bele a többi görögkeleti patriarchátus ügyeibe. A Szerb Autokefál Ortodox Egyház 1219-ben jött létre. Hívei Kárpátalján, Szerbiában, Montenegróban, Bosznia és Hercegovinában, Szlovéniában, Romániában, az Egyesült Államokban, Kanadában, Új-Zélandon éltek.

⁷ Az 1943-as évet, mint záró keltezés használatát Sztojka Sándor püspök halála indokolta.

⁸ ДАНКО, 1999: 172.

Budapest így akarta a felügyelete alá helyezni az egyházat. Állításai azonban nem ellenőrizhetőek, mert lábjegyzeteket nem használt. Így nem világos az sem, hogy beépített-e munkájába magyarországi, illetve beregszászi levéltári forrásokat. A szerző ráadásul nem foglalkozik Sztojka Sándor püspök és a pravoszláv egyház kapcsolatának alapos ismertetésével.⁹

Szintén foglalkozott – említés szintjén – a kárpátaljai görögkeleti egyházzal 1938–1944 közötti történetével Román Oficinszkij 1997-ben megjelent munkájában, ám önálló levéltári kutatást nem végzett a kérdésben. Munkájában főleg a magyar görögkeleti egyház megszervezésével foglalkozó tényeket szintetizálta más szerzők munkái alapján.¹⁰

A kárpátaljai görögkeleti egyház történetének egyik legalaposabb kutatója Jurij Danilec, aki fáradságot nem ismerő munkával kutatja a kárpátaljai pravoszlávia történetét szerbiai, csehországi levéltárakban, főleg a 20. század első felére vonatkozóan. Kutatásainak egy része – egy-két tanulmány erejéig – érinti az 1938–1944 közötti időszak eseményeit is. Munkásságának újszerűsége abban ragadható meg, hogy narratíváját több forráscsoport bevonásával alakítja ki. Így tanulmányai – komoly forráskritika érvényesítésével – egyaránt merítenek információkat a szerb patriarchátus történetére vonatkozó irataiból, mind a prágai levéltárak releváns dokumentumaiból, valamint a Kárpátalján 1944 őszén berendezkedő szovjet belügyi szervek kihallgatási jegyzőkönyveiből. Danilec először 2010-ben foglalta össze a kárpátaljai pravoszláv egyház 1938–1944 közötti történetét egy rövidebb tanulmányban. A roppant informatív, széles forrásbázison alapuló írásában általános áttekintést adott az önálló magyar görögkeleti egyház szervezésével kapcsolatos főbb eseményekről. Munkája középpontjában a pravoszlávia megosztottsága, az abból következő konfliktusok, illetve Popoff Mihály személye, valamint intézkedései állnak.¹¹ 2019-ben publikált másik tanulmányában a szerző már magyar levéltári iratokat is felhasznált, így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található iratokat is.¹²

A magyar történetírásban Sztojka Sándor püspök működéséről és a pravoszláviával való kapcsolatáról 1967-ig szinte semmit sem lehetett tudni. Ekkor jelent meg Tilkovszky Loránt könyve, amelyből kiderült, hogy Sztojka és Budapest kapcsolata – a pravoszláviáról alkotott különböző elképzeléseik miatt – sokszorosán terhelt volt.¹³ Megállapítása hosszú ideig a fő hivatkozási pontja volt a magyar történetírásnak. 1997-ben jelent meg Botlik József munkája, amelyben a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség történetét mutatta be 1646-tól

⁹ Uo. 165–182.

¹⁰ Офіцинський, 1997: 74–77.

¹¹ Данилець, 2010: 32–40.

¹² Данилець, 2019a: 54–72.

¹³ Tilkovszky, 1967: 250–252.

1997-ig.¹⁴ A nagy ívű vállalkozás jelentős mennyiségű szakirodalmi munkát és levéltári forrást használt fel, és árnyalta a két világháború időszakában jellemző áttéréseket. Az előzmények alapos bemutatásával pedig hozzájárult a második világháborús idején zajló kárpátaljai egyháztörténeti események jobb megértéséhez.¹⁵ Ennek ellenére nem lépett túl Tilkovszky fő megállapításain Sztojka és a pravoszlávia 1938–1943 közötti kapcsolatának bemutatásakor. Gergely Jenő 1999-ben megjelent munkájában több utalás is olvasható Sztojkárról, ezek azonban csak az első bécsi döntés hatására végbement egyházkormányzati intézkedések eseménytörténeti leírását tartalmazzák.¹⁶

A kárpátaljai magyar történészek közül Brenzovics Lászlónak jelentetett meg több tanulmánya Kárpátalja 1938–1944 közötti történetéről, ugyanakkor ő csak egyszerűen megismétli Tilkovszky Sztojkával kapcsolatban megfogalmazott állításait.¹⁷

2. *Források*

A téma feltárásához szükséges elsődleges forrásokat két levéltárból összegyűjtött négy nagy irategyüttes adja. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található három fontos iratanyag: a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya (K 28), amely az 1938–1941 között visszatért területek ügyeinek egyik fontos – ha nem a legfontosabb – adminisztratív intézője volt. Ezen az iratanyagban belül mindent felhasználtam, ami valamilyen formában kapcsolódott a kárpátaljai pravoszláviához és a görögkatolikusághoz. Hasznos iratokra bukkantam az osztálynak a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal folytatott levelezésében, és szintén ezekből – a sok esetben csak tudomásulvétel miatt átíratként fennmaradt – az iratokból sikerült fényt deríteni arra, hogy miként bábáskodott e minisztérium elnöki irodájának II. ügyosztálya¹⁸ az önálló magyar görögkeleti egyház szervezése körül.¹⁹

Másodikként Kozma Miklós, kárpátaljai kormányzói biztos fennmaradt iratait (K 429) használtam, amely azon túl, hogy e munka egyik alapforrása, jelentőségét növeli,

¹⁴ Botlik, 1997: 256–274.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Gergely, 1999: 77–92.

¹⁷ Brenzovics, 2004; Brenzovics, 2010.

¹⁸ A református, unitárius, görögkeleti, evangélikus, izraelita vallásfelekezetek szabad vallásgyakorlásáért felelős ügyosztály. Vezetője Bernáth Géza volt, helyettese pedig Jeszenszky Sándor.

¹⁹ A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) az önálló magyar görögkeleti egyház szervezésében fő szerepet játszott. A kutatás előkészítésekor azonban szembesültünk vele, hogy az 1956-os tűzvészben a kultuszminisztérium elnöki, egyházi (stb.) ügyeinek állagai, illetve iratai részben- vagy egészben megsemmisültek. Emiatt felértékelődtek a MNL OL K 28. fondjában, illetve a KTÁL 151 fondjában fennmaradt levelezések a VKM-mel. Bélay, 1963: 1.

hogy bepillantást ad egy olyan – jelentős befolyással rendelkező²⁰ – személy gondolatvilágába, aki eleinte kiváró, közömbös, később támogató álláspontra helyezkedett a kárpátaljai pravoszláviát illetően. Itt találhatóak Kozma naplóbejegyzései is, amelyek egodokumentumként hasznos részinformációkkal szolgáltak. Ezekből nemcsak Kozma véleményét ismerhetjük meg, hanem bepillantást kaphatunk a magyar konzervatív politikai gondolkodás alakulásába is. Ezen iratok alapján sikerült árnyalni Kozma és Sztojka kapcsolatát, vitáját a görögkeleti „kérdésről”.

A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege volt a levéltári vizsgálatom másik színhelye, ahol szisztematikus forrásfeltárást végeztem. Teljesen átnéztem a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség dokumentumait tartalmazó iratanyagot (Fond 151), amelyekből Sztojka levelezései bizonyultak a leghasznosabbnak. Ezekből sok esetben a püspök álláspontján túl a szándékait is sikerült megismernünk. Szintén ebben az irategyüttesben bukkantam rá azokra a lakossági panaszokra, kérésekre, amelyek bevonásával árnyalni tudtam a mindennapokban tapasztalható felekezetek közötti feszültségeket és konfliktusokat. Ezek az iratok sok esetben kiegészítették a magyar kormányzati szervek által termelt iratokban talált leírásokat. Szintén átnéztem a helyi és országos napi- és hetilapokat is, amelyek azonban nagyon kevés információval szolgáltak. Sztojka ugyanis a helyi lapokban általában csak három kontextusban került elő: amikor valamelyik szentmisén, templombúcsún, hivatalos látogatáson elmondott (szent)beszédét közölte a lap,²¹ amikor görögkatolikus templomot szentelt fel²² és mondott beszédet, illetve halála alkalmával, 1943-ban.²³ Hasonló volt a tendencia az országos lapok tekintetében is.²⁴ Ezekben – kis túlzással élve – szinte csak akkor bukkant fel Sztojka püspök neve, amikor 1939-ben hűségesküt tett Horthy Miklós kormányzónak, illetve akkor, amikor 1943-ban meghalt.

²⁰ Kozma Miklós 1920-tól kezdve fokozatosan – ahogy Ormos Mária nevezte – az „államközi média császára lett”. Vagyis a Magyar Távirati Iroda elnöke és főréshírdetője volt, halála előtt pedig igazgatósági elnöke. Főréshírdetője volt a Bauxitbánya Rt.-nél is. Ormos, 2000: 8.

²¹ Ezek közül is inkább azokat, amelyek aktuálpolitikai üzenettel bírtak. Méltók a tiszteletre az Istenért és Hazáért harcoló magyar honvédek. Sztojka Sándor püspök beszéde a radvánci búcsún. *Kárpáti Híradó*, 1941. július 8., 3.; Sztojka Sándor görög katolikus püspök Beregszászban. *Kárpátalja*, 1941. szeptember 15., 1.; Az igazi pap szociális munkás legyen hivatása mellett. *Kárpáti Híradó*, 1942. március 13., 3.; Hóman Bálint kultuszminiszter ungvári látogatása. *Kárpáti Híradó*, 1941. május 30., 4.

²² Verőfényes őszi vasárnapon szentelte föl Sztojka Sándor Munkács egyházmegyei görögkatolikus püspök a závidfalvai templomot. *Kárpáti Híradó*, 1941. november 18., 3.; Drágabátfalván vasárnap volt a munkácsi egyházmegye legnagyobb görögkatolikus templomának alapkövetétele. *Kárpáti Híradó*, 1941. november 4., 3.;

²³ Több ezernyi hívó tömeg kísérte ma utolsó útjára Sztojka Sándor püspököt. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1943. június 1–2., 1.; Püspököt temet Ungvár. *Kárpáti Híradó*, 1943. június 3., 1.

²⁴ A következő országos lapokat tekintettem át: *Budapesti Hírlap*, *Magyar Nemzet*, *Népszava*, *Pesti Hírlap*, *8 Órai Ujság*, *Ar Est*.

II. A görögkatolikusok és a görögkeletiek kapcsolata 1938-ig

Az első világháború kitörése előtt a négy történelmi vármegyében megjelent az ortodoxia.²⁵ A világháború előtti nagyságrendileg 15 évben igen elterjedt az ún. „skizma-mozgalma”²⁶ Máramaros vármegye déli részén, amely az itt élő görögkatolikus románok soraiból indult ki és terjedt át Iza községre és környékére, majd Nagylucskára. A mozgalmat az 1913–1914-ben lezajlott máramarosi skizma-perben próbálták megtörni a magyar hatóságok.²⁷

Az Amerikából hazaérkező ruszinok²⁸ nemcsak tőkét, hanem tengerentúli eszméket is hoztak magukkal. Az amerikai demokratikus társadalmi és politikai légkörben kiszélesedett politikai és társadalmi látókörük, így hazaérve kritikusan szemlélték a közállapotokat, és különösen a görögkatolikus egyházat: röplapokat terjesztettek és a görögkeleti egyházba való áttérésre buzdítottak. De nemcsak az Amerikai Egyesült Államokból érkezett – a korabeli szóhasználattal élve – „pánszláv agitáció” a görögkatolikus egyház ellen, hanem Galíciából is, ahonnan az idénymunkás északkelet-felvidéki parasztok hozták magukkal. A galíciai Lembergben és a bukovinai Csernovicban összeköttetést tartottak fenn a szentpétervári Vladimir Bobrovskij gróffal, aki a mozgalom fő támogatója volt. Ő és a csernovici földbirtokosok látták el a ruszin zarándokokat pravoszláv imakönyvekkel, a galíciai zarándoklataik alatt.²⁹

A skizma sikerének a legfőbb alapja azonban a ruszin lakosság katasztrofális szociális helyzete, elsősorban a földnélküliség és a jobbágykorból fennmaradt párbér³⁰ voltak. Mivel a görögkeleti papok ez utóbbira nem tartottak igényt, így az áttérésnek inkább szociális mintsem vallási okai voltak. Az izaszacsali tömeges áttéréskor³¹ sem a híveket, sem az áttérítőket nem vontak felelősségre,³² aminek a híre és így az áttérések is megszorodtak Iza községben, és elérték a 10%-ot. Mindez Firczák Gyula görögkatolikus püspöksége idején

²⁵ Plurimus, 1941: 289.

²⁶ A görögkatolikus hitről a görögkeleti hitre történő áttérések a két világháború között.

²⁷ Botlik, 1997: 153.

²⁸ Ezeknek az első hulláma a 19. század végén vándorolt ki megélhetési célból az Amerikai Egyesült Államokba, illetve Kanadába, főleg fakitermelési munkákra.

²⁹ Botlik, 1997: 152–153.

³⁰ Párbér: a plébánosnak, lelkésznek az egyházközségben élő hívektől készpénzben, terményben évenként kapott járandósága.

³¹ A dél máramarosi község lakosságának 80%-a áttért a görögkeleti hitre.

³² Ennek főleg az volt az oka, hogy bár a hatóságok beidézték az áttérteket a máramarosi törvényszék elé, azonban a nagyszabású görögkeleti érsek azonnal tiltakozott a kultuszminisztériumnál, és a román nemzeti mozgalom is erőteljesen fellépett. Mindezek miatt a máramarosi törvényszék felmentette az izaszacsali áttérteket.

történt, s bár mind ő,³³ mind pedig a kormány³⁴ mindent megpróbáltak, nem tudták megakadályozni a mozgalom terjedését. 1904 és 1906 között a máramarosi törvényszék, a debreceni ítélőtábla, végül pedig a budapesti Kúria hozott ítéletet az izai áttérések ügyében. A vád az áttéréseket „*külről szított politikai mozgalomnak*” tekintette, amely Oroszországból kapott „*erkölcsi és anyagi támogatást*”. A vádiratban szereplő 19 személyből 12 ellen megszüntették az eljárását, hetet viszont elítéltek átlagban egy év fegyházra. Az izaihoz hasonló események zajlottak le Nagylucskán is, ahol a hatóságok erélyes fellépése miatt az áttérések 1904-re alábbhagytak. Mindezek ellenére 1912-re már 22 községben éltek görögkeletiek.³⁵

Nagyon fontos fordulópontra volt az ún. máramarosi „skizma-per”, amely Papp Antal görögkatolikus püspökségének idejére esett. A Lukács László vezette kormány tartott attól, hogy a skizma terjedésével megnőhet az orosz befolyás a rutének körében. Hogy ennek elejét vegye, 1912-ben Duliskovics Arnold rendőrtiszt vezetésével nyomozás indult a ruszin görögkatolikusok körében terjedő skizma-mozgalom nagyorosz szálainak felgöngyölítésére. A titkos nyomozás során Duliskovics összeköttetésbe került a Szentpéterváron élő Vladimir Bobrovskij gróffal, a Duma képviselőjével, aki jelentős szerepet játszott az orosz ortodox mozgalmakban. Ő mutatta be Duliskovicsot a szintén az orosz fővárosban élő Román Gerovszkij orvosnak. Rajta keresztül lépett kapcsolatba Duliskovics a Csernovicban lakó Gerovszkij testvérekkel Alekszejel és Georgijjal. Ők voltak azok, akik a ruszin zarándokokat bőven ellátták orosz nyelvű imakönyvekkel.

A nyomozást 1913 tavaszán komoly hatósági fellépés követte. Bezárták az újonnan épült izai ortodox templomot és a nyár végéig 189 főt tartóztattak le. A július végén 94 személy ellen emeltek vádat, amely szerint a magyar állam ellen lázítottak, a magyar nemzet és a görögkatolikus egyház ellen izgattak. A máramarosszigeti bíróság 1914. március 3-án hozott ítélete alapján az álruhában, engedély nélkül görögkeleti templomszenteléseket és áttéréseket végző Kabalyuk Alekszijt négy és fél évre, Pircsák Illést két és fél évre, Palkenincet két évre, Vorobcsuk György kántort másfél évre ítélték. A per során bezártak több pravoszláv templomot, és beszüntettek több pánszláv eszmét terjesztő sajtóterméket is.³⁶

Az első világháború is súlyos következményekkel járt, az 1914–1915-ös orosz betörés hadszíntérré változtatta a területet. Ez és a hadigazdálkodásra való átállás is komoly

³³ Firczák Gyula papokat küldött a községbe, akik naponta háromszor tartottak szentbeszédet templomban, utcán, hogy megakadályozzák az áttéréseket.

³⁴ Anyagilag támogatták Firczák püspök kiadásait.

³⁵ Botlik, 1997: 160–161.

³⁶ Uo. 184–187.

gondokat okozott az élelmiszerellátásban, és így a kárpátaljai görögkatolikus papok egy része is nehéz helyzetbe került. A cári csapatok elfoglalták az ország északkeleti részét, de kivonulásuk után a jegyzők, kocsmárosok és mások kémkedéssel, valamint az orosz hadsereggel való együttműködéssel vádolták meg őket, ami miatt gyakran csendőri megfigyelés alá kerültek.³⁷

A világháború alapjaiban változtatta meg a terület feletti állami hatalmat. A Párizsban összeült békekonferencia 1919. március 13-án arról döntött, hogy e négy történelmi vármegye Podkarpatszka Rusz néven Csehszlovákiához kerüljön. Ezt véglegesítette az 1919. szeptember 10-én az Ausztriával kötött Saint-Germain-en-Laye-i, illetve az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés is. Az ezekben megállapított új államhatárok határozták meg a munkácsi görögkatolikus püspökség területét és közigazgatási beosztását is. A munkácsi görögkatolikus egyházmegyéből mindössze egy parókia, a Zemplén vármegyei Rudabányácska, illetve két jelentősebb egyházközség, a beregdaróci és a kölcsei maradt a trianoni Magyarországon. Az eperjesi görögkatolikus püspökség szintén magyar területeken maradt 20 parókiájából hozta létre a Szentszék 1924. június 4-én az Apostoli Adminisztratívát, amelynek vezetésével Papp Antalt bízták meg.³⁸

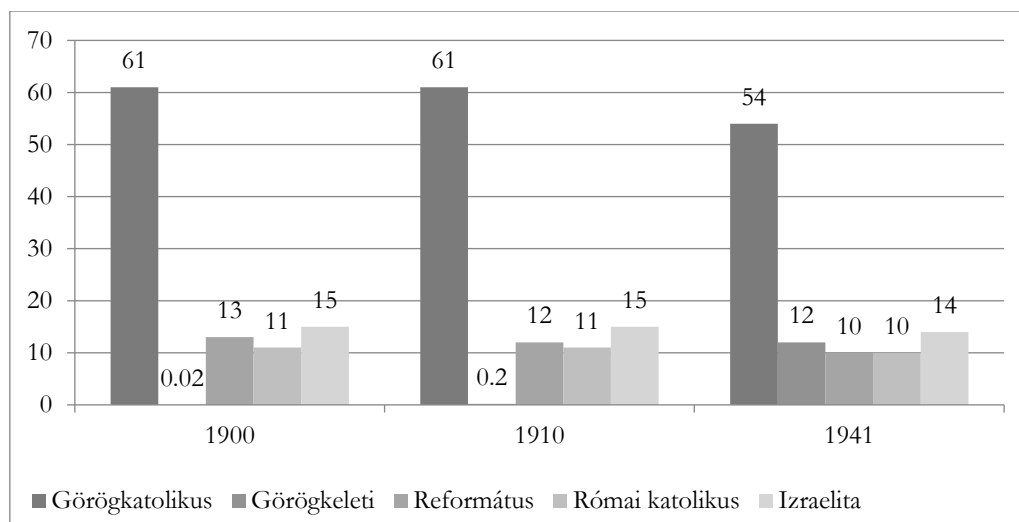
Nemcsak a közigazgatási határok változtak meg, hanem a politikai légkör is. Míg a rutén lakosság szinte kizárólag a görögkatolikus vallást követte az 1919-es impériumváltásig, a csehszlovák érában viszont tömegesen tért át a pravoszláv hitre. Prága úgy vélte, hogy a görögkeleti egyházban szövetségest talál a magyarbarát görögkatolikus egyház ellen, ezért támogatta a görögkatolikus klérussal szemben az ortodoxiát.³⁹ A csehszlovák kormány a magyar revíziós erőkkel összejátszó görögkatolikus klérus gyengítése érdekében lehetővé tette a görögkatolikus hitről a görögkeletire való áttérést is.⁴⁰ Ennek következtében a görögkeletiek száma 1910 és 1941 között 1924 főről, 128 892-re emelkedett, a lakossági részarányuk pedig 1941-re 12%-ra nőtt az 1910-es 0,02%-hoz képest. Gyarapodásuk (126 900 fő) 1910 és 1941 között nagyobb volt, mint a görögkatolikusoké (86 500 fő).

³⁷ Pirigy, 1990: 71.

³⁸ Uo. 205–207.

³⁹ Brenzovics, 2010: 148.

⁴⁰ Tilkovszky, 1967: 251.

1. táblázat. Kárpátalja⁴¹ lakosságának vallási megoszlása százalékban (1910–1941)⁴²

Az áttérések során a csehszlovák hatóságok szemet hunytak a görögkatolikus templomok kifosztása és a görögkatolikus papok elűzése felett. Nagylucskán például a feldühödött tömeg lerombolta a görögkatolikus templomot, s a hívek hiába gyűjtötték össze sérelmeiket, nem kaptak elégtételt.⁴³

Nem kedvezett a Prága és az ungvári püspökség közötti feszült viszony enyhülésének, hogy Papp Antal püspök megtagadta a hűségesküt a csehszlovák államtól, ami miatt a hatóságok mozgásában korlátozták. A tiltás ellenére a püspök körútra indult 1920 tavaszán az áttérések által legsúlyosabban érintett Máramaros vármegyében, ahol számos alkalommal érte erőszak. 1920. augusztus 2-án a husztbaranyai templombúcsún a szentmise celebrálása közben 150-200 pravoszláv hívő kövekkel dobálta meg a gyülekezetet. Pappot a testükkel védték papjai, köztük Sztojka Sándor is, akit a fején eltalálta egy kő.⁴⁴ Az ilyen és ehhez hasonló erőszak során – Marina Gyula visszaemlékezése szerint – 1920–1924 között hat görögkatolikus pap vesztette életét és több százra becsülte a vallási villongásban elhunyt hívek számát.⁴⁵

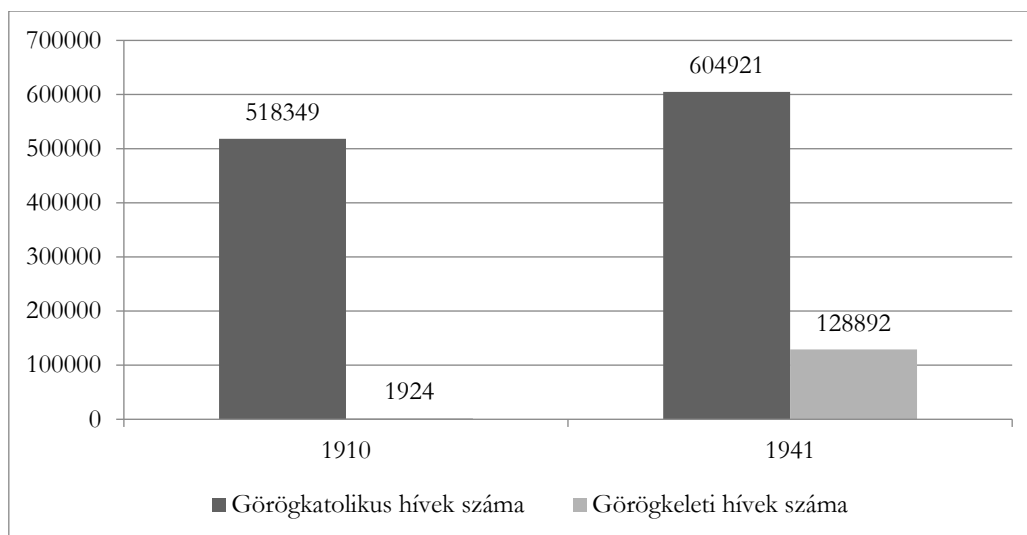
⁴¹ Az 1900-as és az 1910-es százalékarányok a négy történelmi vármegyére vonatkoznak (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék). Az 1941-es arányszámok – kisebb eltérésektől eltekintve ugyanezt a földrajzi tért fedik le, mint amit az 1910-es adatok – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék és az Ungi-, Beregi- és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségekre vonatkoznak.

⁴² Népszámlálás, 1900: 38–39.; Népszámlálás, 1910: 8.; Népszámlálás, 1941: 6–7.

⁴³ Botlik, 1997: 230.

⁴⁴ Marina, 1977: 76–77. Marina állításait igyekeztünk más forrásokkal is alátámasztani. Sajnos erre vonatkozó levéltári iratok nem találtunk, így Marina közlése mindenképpen fenntartásokkal kezelendő. A korabeli sajtóban csak említést találtunk a görögkatolikus egyházközségekkel szemben alkalmazott erőszak. *A Nép* című lap ezt írta: „És ma ott tartunk, hogy a skizmatikusok nyíltan terjeszkednek, katolikus görögök templomát rabolják el, esküjükhöz hű papokat vernek boltra [...]” Dosiffey püspök „téríti” a ruténeket. *A Nép*, 1921. szeptember 11., 4.

⁴⁵ Marina, 1977: 97.

2. táblázat. A kárpátaljai⁴⁶ görögkatolikus és görögkeleti hívek számának alakulása 1910 és 1941 között.⁴⁷

Prága mindent megtett azért, hogy a magyar érzelmű Papp Antal püspököt eltávolítsa az egyházmegye éléről. 1921-ben Papp Micara prágai nuncius tanácsára felkereste Beneš, és kérte, hogy vezesse be a tömeges áttérések visszaszorítása érdekében érvényesítse a vallási áttérést szabályozó, 1918 előtt hatályban volt magyar törvényeket.⁴⁸ A külügyminiszter azonban pont ennek ellenkezőjébe volt érdekelt, és kijelentette, hogy ép ellenkezőleg az áttéréseket fogják könnyíteni. Mindeközben egyre több község lakossága tért át a pravoszláv hitre, 1918 és 1920 között 55 000 fő. Bár Papp mindent elkövetett, hogy püspöki székét megtarthassa – többször tárgyalt Rómával és Budapesttel –, 1924. február végén felszólította a Szentszék, hogy mondjon le püspöki székéről, aminek eleget is tett.⁴⁹ Július 1-én adta át az egyházmegye kormányzását a káptalannak, egyúttal XI. Pius pápa az új, Miskolcon létesített exarchátus apostoli kormányzójává nevezte ki.⁵⁰ Helyére Gebé (Gebe) Péter nagyprépostot nevezték ki.⁵¹

Munkácsi püspökségének hét éve alatt a görögkatolikus egyház folyamatos háttérbe szorításával, az áttérések és a pravoszlávia rohamos terjedésével szembesült. Működését

⁴⁶ Az 1900-as és az 1910-es százezeres arányok a négy történelmi vármegyére vonatkoznak (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék). Az 1941-es arányszámok – kisebb eltérésektől eltekintve ugyanezt a földrajzi tért fedik le, mint amit az 1910-es adatok – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék és az Ungi-, Beregi- és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségekre vonatkoznak.

⁴⁷ Népszámlálás, 1900: 38–39.; Népszámlálás, 1910: 8.; Népszámlálás, 1941: 6–7.

⁴⁸ Botlik, 1997: 234.

⁴⁹ Csak feltételezésekkel rendelkezünk a lemondtatás okáról. Nagy a valószínűsége, hogy a Szentszék nem akart mély konfrontációba kerülni Papp Antal püspök személye miatt Prágával, így inkább lemondatta.

⁵⁰ Papp Antalt 1925. szeptember 11-én a csehszlovák hatóságok a kiutasítási határozat megszületése után, karhatalommal erőszakosan áttették a csehszlovák–magyar határon.

⁵¹ Botlik, 1997: 230–237.

nehezítette, hogy Prága intézményesítette a pravoszláviát, a konstantinápolyi pátriárkával kötött megállapodott alapján ugyanis létrejött a csehszlovákiai görögkeleti autonóm egyház. Így Csehszlovákiában az összes görögkeleti hívő egyetlen autonóm egyházmegyébe tartozott, amelyet a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá rendelt prágai ortodox érsek, Savatij (Vrabec) kormányzott. Ehhez tartoztak a kárpátaljai görögkeletiek is.

Az érsekség azonban nem váltotta be Beneš reményeit, mert a rutén görögkeleti papok gyakran együttműködtek helyi szinten a magyar politikai pártokkal. Ez Beneš arra indította, hogy a szerb pátriárkával egy ún. második munkácsi-eperjesi görögkeleti püspökséget létesítsen, amelynek élén a szerb szinódus által választott szerb püspök áll.⁵²

Sztojka Sándor hívei körében 1930-as években⁵³

1927-ben Ireneus újvidéki, 1928 és 1930 között Szerafinn prizrendi, 1931-ben Jozsif bitoliai püspökök látták el a kárpátaljai pravoszlávok vezetését. Az utóbbi működésének eredményeként 1931. július 20-án állították fel a munkácsi pravoszláv püspökséget (szerb-irányzat), október 2-án pedig a szerb püspöki zsinat Damaszkín szerb főpásztort választotta meg a pravoszláv rutének püspökévé munkácsi-eperjesi címmel. 1938-ban Damaszkín visszatért Szerbiába, helyette a szerb szinódus Raics Vladimirt küldte Munkácsra pravoszláv püspöknek.⁵⁴ A rutének tehát a konstantinápolyi és a Belgrádtól függő szláv orientációjú munkácsi egyházmegye fennhatósága alatt is éltek.

⁵² Plirimus, 1941: 289.

⁵³ Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

⁵⁴ Botlik, 1997: 243.

Az 1932-ben elhunyt Gebét májusban Sztojka Sándort követte,⁵⁵ aki munkájában két fő célt tartott szem előtt: gátolni a csehszlovák állam által támogatott skizma-mozgalmat, illetve küzdeni a kommunizmus befolyása ellen. Sztojka mindenben támogatta a ruszin autonómiatörekvéseket, csakúgy, mint a karitatív akciókat, kiváltképp a világgazdasági válság idején.

*Sztojka Sándor püspökké szentelésekor megvendégeli Ungvár szegényeit, 1932.*⁵⁶

Már püspöki kinevezése előtt is felszólalt a kommunizmus ellen, egy 1926-os körlevélben „*az istentelen kommunista tévelygéstől*” akarta megvédeni a papokat. Többször is határozottan fellépett a csehszlovák kormányzattal szemben, amikor a görögkatolikus egyháza jogait kellett megvédeni, de nem tudott gátat szabni a pravoszlávia továbbterjedésének. 1936-ban már 140 ezer főt tett ki a görögkeleti hívők száma,⁵⁷ Podkarpatszka Ruszban csak Kárpáti Ukrajna területén 140 pravoszláv parókia és öt kolostor működött.

⁵⁵ Sztojka Sándor 1890. október 16-án született a kárpátaljai Karácsfalván. 1901-ben kezdte középiskolai tanulmányait Ungváron, majd 1910-től az ungvári Papnevelő Intézetbe. Itt tanulmányait kiemelkedően végezte, ezért a harmadik évfolyamtól kezdte meg tanulmányait a Pázmány Péter Egyetem teológiai karán. 1916-ban szentelték pappá Ungváron. Egy ideig a munkácsi egyházmegyei hivatalban dolgozott, emellett az ungvári gimnáziumban segédhítségese is volt. 1918-tól tizenkét évig püspöki titkár volt Papp Antal, majd Gebé Péter mellett. 1930-tól székeskáptalani kanonok, püspöki igazgató és káptalani helynökként tevékenykedett. KTÁL, Fond 151., op. 25., od. zb. 3271., 1. Sztojka Sándor személyi lapja. 1942. április 30.; Keresztyén, 2001: 257–258.

⁵⁶ Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

⁵⁷ Botlik, 1997: 247.

Ruszin küldöttség Sztójka Sándor püspök vezetésével Budapesten.⁵⁸

III. A görögkeleti egyház helyzete Kárpátalja visszacsatolásakor és 1939-ben

Miután a Magyar Királyi Honvédség birtokba vette Kárpáti Ukrajna területét, a görögkatolikus papok egy része – Sztójka Sándor püspökkel az élen – úgy vélte, hogy a magyarok bevonulása jó alkalom lesz arra, hogy a pravoszláviát kiszorítsák Kárpátaljáról, és a híveiket visszatérítsék egyházukba. Ebben a katonai hatóságok is partnerek voltak.⁵⁹ A berendezkedő katonai közigazgatás gyakran nevezte „*muszkavezetők*”-nek a papjait, híveit, akik „*orosz hídfő*”, vagy „*nyitott orosz kapu*” jelentenek a Kárpát-medencében.⁶⁰ Ilyen és ehhez hasonló indokok miatt több helyen – Sósfalu, Alsókálfalva – a rendfenntartó magyar katonák és csendőrök elkergették az ortodox papokat és családjukat, a templomokból összeszedték a cirill betűs imakönyveket, a híveket pedig a görögkatolikus hitre való visszatérésre kötelezték, amiről néhol írásbeli nyilatkozatot kellett adniuk.⁶¹ Árok községben pedig a bevonuló magyar hatóságok megtiltották a görögkeleti hívőknek, hogy istentiszteletet tartsanak.⁶² Raics püspök ugyan levelet írt a Külügyminisztériumnak az atrocitásokról, levelének eredményéről azonban nem rendelkezünk információkkal.⁶³

⁵⁸ *Képes Pesti Hírlap*, 1939. március 15., 2.

⁵⁹ Brenzovics, 2010: 148.; ДАИКО, 1999: 165–182.

⁶⁰ Botlik, 1997: 272.

⁶¹ Uo.

⁶² MNL OL, K 28. 108. tétel, 1939–H–17354. Hrecska Vaszilij ároki görögkeleti lelkész panaszlevele Teleki Pál miniszterelnökhöz. 1939. május 26.

⁶³ Brenzovics, 2010: 148.

*Serédi Jusztinián esztergomi érsek, Angelo Rotta pápai követ és Sztójka Sándor püspök Ungváron
1939. május 14-én.⁶⁴*

Ugyan 1939. július 7-én polgári közigazgatás lépett életbe, a tisztviselők – elszórtan igaz – de továbbra is gátolták a görögkeleti vallásúak szabad vallásgyakorlást. Ez azonban inkább betudható a helyi magyar közigazgatásnak, mintsem egy budapesti központi akaratnak.⁶⁵ 1939. szeptember 23-án Hóman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszter kifogást emelt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél a magyar közigazgatás pravoszlávellenes magatartásával kapcsolatban: „Ismételt panaszokból aggodalommal látom, hogy Kárpátalján a közigazgatási hatóságok (szolgabírók, jegyzők, csendőrök) részéről a görögkeleti lelkészek és hívők gátolva vannak vallásuk szabad gyakorlásában és hitükért üldöztetésnek vannak kitéve.”⁶⁶ Arra is felkérte, hogy azonnal utasítsa a helyi magyar közigazgatást, hogy ne zaklassák a görögkeleti híveket és „az államszó legfőbb felügyelete alá tartozó görögkeleti egyház vallásgyakorlatába

⁶⁴ Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

⁶⁵ Fenczik István, helyi ruszofil politikus levelet írt Pataky Tiborhoz 1939. augusztus 16-án. A levélben a pravoszláv vallás háttérbeszorítását így jellemezte: „A kormány, illetve az egyházi hatóságok, minden áron arra törekszenek, hogy a görögkeleti (pravoszláv) vallás gyakorlását meggátolják.” Fenczik szerint, a polgári közigazgatásban szerephez jutott, görögkatolikus papok törekvése van a háttérben. MNL OL, K 28. 54. csomó, 98. tétel, 1939–P–18623, 9–10. Fenczik István levele Pataky Tiborhoz Kárpátalja közállapotáról. 1939. augusztus 16.

⁶⁶ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1939–P–19384. 10.354/1939. Hóman Bálint szigorúan bizalmas levele Keresztes-Fischer Ferenchez a kárpátaljai görögkeleti egyház vallásgyakorlásáról. 1939. szeptember 23.

*ne avatkozzanak be [...].*⁶⁷ A kérést gyakorlatban nehéz volt megvalósítani. Erről árulkodik Illyés Gyula Kozma Miklóshoz írt 1940. szeptemberi levele is. Az író bejárta Kárpátalját, így személyes tapasztalatai alapján írta meg, hogy a ruszinok gúny tárgyai, hogy nem tudnak magyarul, a görögkeletiek pedig továbbra is háttérbe szorítják.⁶⁸

A magyar kormánynak nem volt konkrét terve a „pravoszlávkérdés” kezelésére a visszacsatolás pillanatában. Nem tudták Budapesten eldönteni, hogy mit kezdjenek azzal az egyházzal, amely az első világháború előtt orosz birodalmi érdekeket szolgált, majd pedig a csehszlovák közigazgatással közösen mindent elkövetett a görögkatolikus rutén lakosság áttérítéséért. E bonyolult helyzetben nem volt könnyű dönteni, így a magyar politikai elit halogatta a világos döntést. Ezt szolgálta a belügyminiszter utasítása Perényi Zsigmond kormányzói biztosnak 1939 őszén: „[...] a görögkeleti egyház vallásgyakorlatába ne avatkozzon bele és egyelőre a maguk részéről mindazon nagykorú egyének, akik magukat 1939. március hó 15. előtt görögkeleti hívőnek vallották, görögkeleti vallásúaknak tekintessék.”⁶⁹ Tehát egyértelmű állásfoglalást fogalmazott meg a magyar kormányzat: nem lesznek visszatérítések a görögkatolikus vallásra. Vagyis a kormány nem vállalhata magára a pravoszlávia egyértelmű visszaszorítását, ha Kárpátalján konszolidációt kívánt. Márpedig ez volt a fő kormányzati cél, a gyors konszolidáció. Így tehát maradt az az álláspont, hogy a kárpátaljai pravoszláviát nem mindenáron felszámolni, hanem csupán – minden eshetőségre felkészülve – elszigetelni kell. Ennek a célnak pedig leginkább egy önálló magyar pravoszláv egyház megszervezése felelt meg.⁷⁰

A budapesti kormány nehezen tudott dönteni, hogy melyik kárpátaljai, ortodox irányzatot emelje ki és támogassa: a Raics vagy a Savatij-félét. Kezdetben az előbbi támogatta állami segélyekkel, azonban 1939 végére Raics és Budapest között a kapcsolat egyre bizalmatlanabbá vált. Ennek több okát is megkülönböztethetjük. Az egyik, hogy a püspök szerb (jugoszláv) állampolgár volt, és a magyar állampolgárságot később sem vette fel.⁷¹ Azt sem bocsátotta meg Budapest, hogy panaszos leveleit nemcsak a budapesti kultuszminisztériumnak küldte meg, hanem a Szerb Autokefál Pravoszláv Egyháznak is, ami így a jugoszláviai kormánykörökhöz is eljuthatott.⁷²

Mindezek alapján a Teleki-kormány 1939 végén, 1940. elején arra az elhatározásra

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Ormos, 2000: 725.

⁶⁹ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1939–D–19402. A kárpátaljai görögkeleti lelkészek panasza. 1939. október 5.

⁷⁰ Sárándi, 2016: 100.; Tilkovszky, 1967: 252.

⁷¹ Данилєць, 2010: 34.

⁷² A Belgrádnak küldött levelekben Raics püspök főleg arra panaszkodott, hogy a magyar államsegély roppant alacsony. MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–17277. 30. Bessenyei György belgrádi követ jelentése Raics munkácsi püspök Belgrádban tett panaszáról. 1939. november 29.; Данко, 1999: 169.

jutott, hogy valami módon felszámolják a Raics püspök képviselte ortodox irányvonalat. Az elképzelés az volt, hogy átszervezik a Munkács-Eperjesi Görögkeleti Egyházmegyéjét, és kivonják a Szerb Autokefál Pravoszláv Egyház fennhatósága alól.⁷³ 1939 végétől a magyar kormány a Savatij-féle irányvonalat kezdte el támogatni, és Popoff Mihály⁷⁴ – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nevében⁷⁵ – felvette a kapcsolatot Savatijjal.⁷⁶

Bizalmas megbeszéléseket folytatott az ő és a Raics-féle irányvonal papjaival is, ám míg az előzőek feltétel nélkül készek voltak támogatni az önálló magyar görögkeleti egyház megeremtését, addig utóbbiakat nem sikerült erről meggyőznie.⁷⁷ Közben intenzív levelezés folyt Savatij és Popoff között arról is, hogy adandó alkalommal kész felszentelni Popoffot az önálló magyar görögkeleti egyház püspökévé vagy helynökévé.⁷⁸ A Teleki-kormány 1940 tavaszán eltökélt volt, hogy létrehozza a magyar ortodox egyházat, s ehhez a végső lökést Savatij érsek memoranduma adta meg.⁷⁹ Ebben – egyebek mellett – az érsek felvillantotta annak a lehetőségét is, hogy kész kiterjeszteni a magyarországi görögkeleti hívőkre is – vagyis nemcsak a kárpátaljai görögkeleti ruszinokra – a konstantinápolyi pátriárka joghatóságát. Innentől számíthatjuk a magyar kormány és Savatij érsek közötti közeledést.

⁷³ Teleki Pál és Popoff Mihály pravoszláv, orosz, fehér-emigráns között 1938 nyarán szóba került egy önálló magyar pravoszláv egyház megeremtése. Ekkor ennek azonban még nem volt aktualitása. Данилець, 2019a: 63.

⁷⁴ Popoff Mihály (1888–1969) doni kozák származású lelkész. 1910-ben szerzett lelkészi képesítést a novocserkasszkiji papi szemináriumban. 1911–1914 között a rosztov-doni egyetemen orvostanhallgató volt. Az első világháborúban a doni kozák ezredek ezredorvosa, majd pedig a fehérgárdisták tábori prépostja. 1920 novemberében Görögországba emigrált a vörösteror elől. 1921–1928 között Bulgáriában élt. 1928. április 19-én Magyarországra költözött és Budapesten élt. Itt azonban a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság 1932-ben kiutasította, így 1932 és 1937 között Budapesten internálták. 1937-től Debrecenben élt, itt 1938-ban magyar állampolgárságot szerzett. Még ezt megelőzően 1935–1937 között a debreceni Tisza István Tudományegyetem bölcsészhallgatója volt, ahol 1939 márciusában filozófiából doktorált. 1938-tól a debreceni egyetemen tanított. 1941. április 12-én Horthy Miklós kormányzó a görögkeleti magyar és görögkeleti ruszin részek adminisztrátorává nevezte ki. 1941. június 1-én iktatták be Munkácson. 1944 nyaráig tanított a debreceni egyetemen. Данилець, 2019a: 61–63.

⁷⁵ Jevhen Jakob, Savatij prágai érsek titkára állította ezt, a szovjet belügyi szerveknek tett vallomásaiban 1945-ben. Данилець, 2010: 32–40.

⁷⁶ Uo. 33.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Popoff Mihály ezt állította a szovjet belügyi szerveknek tett kihallgatásakor, ami 1947. április 7. és augusztus 16. között zajlott. Данилець, 2010: 34.

⁷⁹ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–16608, 12. A prágai követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek Savatij érsek beadványáról. 1940. március 22.

IV. Az önálló magyar görögkeleti egyház megteremtése

Ugyan a kapcsolat egyre intenzívebb lett, az együttműködés részletei még kiforratlanok voltak. 1940. március 5-e fordulópontnak tekinthető, amikor Savatij a magyar konzulnak írt memorandumában kijelentett, hogy ha Magyarország kész (anyagilag) támogatni az általa képviselt, a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozó ortodox egyházat, akkor biztosra vehető, hogy Raics püspököt papjai elhagyják Kárpátalját. Ez pedig a szerb patriarcha befolyásának csökkenését fogja előidézni. A memorandumban – amelyet Teleki Pál március 22-én is kézhez kapott – Savatij felvázolta, hogy miként lehetne létrehozni az önálló magyar ortodox egyházat. Első körben egy helynököt kell kinevezni, aki addig is, amíg a magyarországi ortodox egyház nem lesz független,⁸⁰ kánonjogilag a prágai érseknek lesz alárendelve. A helynöki posztra – az érsek szerint – a legmegfelelőbb a Debrecenben élő Popoff Mihály, aki a magyar állam jelölésével és a prágai érsek jóváhagyásával püspöki felszentelést nyerhetne. Míg Popoff lenne a Magyarországon élő görögkeleti hívek helynöke, addig Savatij kijelölte Doroszlay Mihályt, szegedi ortodox nagyprépostot az ekkor még határon túl élő ortodox egyházközségek helynökének. Savatij terve szerint később pedig, amikor majd a két egyházmegye teljesen egyesülne (a revízióval), a magyar királyság ortodox egyháza függetlenné válna.⁸¹

Április 12-én a Magyar Királyi Külügyminisztérium megküldte Savatij memorandumát a konstantinápolyi magyar konzulnak, hogy ellenőrizzék le I. Benjamin konstantinápolyi pátriárkánál az érsek állításait. Budapest lényegében akkor bölintott rá az érsek javaslatra, amikor 1940. május 6-án a konstantinápolyi magyar konzulátus levele megérkezett a „puhatolózás” eredményéről. Kiderült, hogy Savatijt a konstantinápolyi pátriárka „*ma is*”, Csehszlovákia egykori területét magába foglaló ortodox autonóm egyház törvényes fejének ismeri el.⁸² Ez a magyar kormány számára éppen olyan fontos megerősítést jelentett, mint Kozma Miklós belgrádi értesülései egy esetleges lakosságcseréről. 1940. március 8-án Kozma részt vett a belgrádi magyar követség díszvacsoráján, ahol többek között jelen volt Miloje Smiljanić, jugoszláv külügyminiszter-helyettes is. Ő – igencsak meglepve Kozmát – felvetette annak a lehetőségét, hogy „cseréljék ki” a Kárpátalján élő 110 ezer görögkeleti ruszint a jugoszláviai (bácskai) magyarokra. Kozma azzal tért ki a válasz elől, hogy ennek eldöntésére nincs felhatalmazása.⁸³ Miután március 13-án hazatért, Kozma

⁸⁰ Nem lesz saját püspöke.

⁸¹ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–16608. 16–16a. Savatij érsek beadványa. 1940. március 5.

⁸² Uo. 20. A Magyar Királyi Külügyminisztérium jelentése a Miniszterelnökséghez. 1940. május 6.

⁸³ MNL OL, K 429. 29. csomó, 1. tétel. Kozma Miklós naplóbejegyzései. 157.

továbbította Teleki Pálnak a jugoszláv ajánlatot. A miniszterelnök nem zárkózott el az ötlettől, bár szkeptikus volt. Hajlandó lett volna a szerémségi magyarokat kicserélni a kárpátaljai pravoszláv ruszinokra, de a bácskaiakat azonban már nem.⁸⁴

*Popoff Mihály görög keleti prépost*⁸⁵

A lakosságcseréből végül nem lett semmi. Bizakodásra adott viszont okot Budapestnek a belgrádi magyar követ május 18-ig jelentése. Bessenyei György belgrádi követ szerint a jugoszláv kormány hajlandó közreműködni a magyarországi ortodox egyház ügyeinek rendezésében. „*A jelen pillanatban alkalmasnak tartják e kérdés rendezését és a szerb patriarchátus részéről nagy előzékenységet helyeztek kilátásba.*” – írta.⁸⁶ A magyar kormány fontos következtetésekre jutott 1940 tavaszán. Savatij érsek hajlandó volt egyházi fennhatósága alá venni a kárpátaljai görögkeleti híveket, és a magyar politikai érdekeknek megfelelően egy megbízható, magyar-pravoszláv helynököt kinevezni. Ezzel pedig lehetőség nyílt Raics eltávolítására. Eljött az idő a magyar önálló görögkeleti egyház megteremtésére, így

⁸⁴ Uo. 168.

⁸⁵ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1940–L–15883. 5.

⁸⁶ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–17277. 44–45. Bessenyei belgrádi követ jelentése a Smiljanic jugoszláv külügyminiszterre folytatott tárgyalásról. 1940. május 10.

megindulhatott a szervezés.

Az első lépés az volt, hogy Savatij utazzon Magyarországra egy személyes megbeszélésre, amit azonban hátráltatta a hosszadalmas cseh útlevéligénylés.⁸⁷ Hóman Bálint figyelmeztetése alapján a Magyar Királyi Külügyminisztérium utasította a prágai magyar konzult, hogy Savatij számára tegyen meg mindent az útlevél és vízum gyors megszerzéséért,⁸⁸ és Savatij is jelezte a magyar főkonzulnak, hogy a budapesti útjához számít a magyar kormány anyagi támogatására is.⁸⁹ Amíg a magyar külügy szervezte Savatij budapesti útját, a munkácsi székhelyű Raics-féle pravoszláv irányvonal is aktív volt. A püspök ugyanis mindent megtett, hogy a magyar–jugoszláv diplomáciai közeledést akadályozza. Smiljanić jugoszláv külügyminiszter-helyettesnek küldött panaszában kifogásolta a magyar állami támogatás mértékének csökkentését⁹⁰ és az ortodoxokkal szembeni bánásmódot.⁹¹ Raics kísérletet tett 20-30 kárpátaljai ortodox pap Belgrádba történő kiutaztatására is.⁹² A helyi magyar közigazgatás kiderítette, az utazás célja annak a megerősítése, hogy a szerb ortodox pátriárka joghatósága továbbra is érvényes Kárpátalján.⁹³ Raics útleveleket kért papjainak a magyar belügyminisztériumtól 1940. február végén, amit azonban nem kapott meg, ezt Perényi Zsigmond egyszerűen megtiltotta⁹⁴ Mivel nem kaptak útlevelet, a kárpátaljai delegátus belgrádi útja meghiúsult,⁹⁵ így Raics egyedül utazott el Belgrádba, 1940. augusztus 15-én.⁹⁶

⁸⁷ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–16608. 22. A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium levele Teleki Pálhoz Savatij prágai érsek budapesti utazásának előkészítéséről. 1940. május 24.

⁸⁸ Uo. 24. A Miniszterelnökség levelezése Savatij érsek budapesti utazása ügyében. 1940 (pontos keltezés nem ismert).

⁸⁹ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–16608. 30. A Miniszterelnökség jelentése Teleki Pálnak a Savatij érsek utazása ügyében. 1940. augusztus 8.

⁹⁰ Raics ez az állítása, nem felelt meg a valóságnak. A magyar kormány csak 1938. november és 1939. március 1. között nem folyósította a görögkeleti püspöknek a kongruát, amikor Raics Husztra tette székhelyét. 1939. március 1-től Budapest ismét folyósította a kongruát Raicsnak is, olyan mértékben, mint az a csehszlovák kormány idején volt, havi 571,42 pengőt. Azonban az is tény, hogy Raics hatalmas pénzügyi előterjesztést tett 1939 végén az 1940 évre, ami 70 107 pengőt tett ki. Ezt a magyar kormány elutasította. MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–17277. 40–43. A Magyar Királyi Külügyminisztérium jelentése a görögkeletiek helyzetéről Kárpátalján. 1940. május 1.

⁹¹ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–17277. 40–43. A Magyar Királyi Külügyminisztérium jelentése a görögkeletiek helyzetéről Kárpátalján. 1940. május 1.

⁹² MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–15996. 8. Doroszlay Mihály felterjesztése Raics Vladimir szerb püspök és lelkészeinek ügyében. 1940. május 12.

⁹³ Uo. 13. 7800/1940. A Magyar Királyi Csendőrség nyomozó osztályának jelentése a Miniszterelnökségnek Raics püspök és társainak belgrádi utazásáról. 1940. május 1.

⁹⁴ Uo. 2. Kabalyuk Elek és társainak, görögkeleti papoknak kiutazási ügye. 1940. május 24.

⁹⁵ Raics püspök levelet írt Perényi Zsigmond után Kozma Miklósnak is 1940. október 16-án. Kérte Kozmát, hogy öt papjának állítson ki útlevelet belgrádi utazáshoz. Kozma válaszlevelében kitérő választ adott, jelezve, hogy hamarosan jelentkeznek. Az útlevelek kiadásáról nem lett semmi. MNL OL, K 429. 34. csomó, 2. tétel. 2. 151/1940. Kozma Miklós levele Raics Vladimir püspökhöz a görögkeleti küldöttség jugoszláviai útjáról. 1940. október 21.

⁹⁶ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1940–D–15996. 17. A Magyar Királyi Rendőrség keletibeli határszéli kirendeltségének jelentése a Magyar Királyi Belügyminisztériumnak. 1940. augusztus 17.

Míg Raics püspök Belgrádban tartózkodott, addig papjai Kabalyuk Alekszej⁹⁷ vezetésével felkeresték Banda István huszti járási főszolgabíró, és megkérték „*vezesse őket a miniszterelnök elé*”, mert tárgyalni szeretnének az áttérésről.⁹⁸ Banda Kozma Miklóshoz irányította őket, aki azt az utasítást kapta a Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumtól, hogy „*bíztaod őket a legnagyobb jóakaratról és arról, hogy az egyesült két görögkeleti kárpátaljai egyház meg fogja kapni a kormánytól a szükséges támogatást [...] A dolog lényege, hogy kijelentsék a huszti magyar-rutén egyházzal való egyesülésüket és a belgrádi szerb egyháztól való elszakadást.*”⁹⁹ Nem tudjuk, hogy a találkozó megrendezték-e, illetve ott miben állapodtak meg a felek, de Kabalyuk megnyerésének fontos jelentősége volt Budapest számára, hisz a szerb irányzathoz tartozó papokat hozhatott át a szerveződő magyar egyházba.

Miközben a magyar külügy Savatij prágai érsek budapesti útját szervezte, fontos információ érkezett Belgrádból a magyar külügyminisztériumba. Besseney György belgrádi követ jelentette Smiljanićtól kapott értesüléseit, miszerint „*Raics püspök maga is érzi, hogy hiányos nyelvtudása miatt nem alkalmas a püspöki méltóság betöltésére, miért is több ízben arra kérte a Szent Szinódust, hogy helyezzék vissza Jugoszláviába. A szerb pátriárka ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy Raics püspök maradjon addig a helyén, míg a magyarországi ortodox egyház helyzete a magyar kormány és a patriarchátus között rendezve nem lesz.*”¹⁰⁰ Budapest számára ez azt jelentette, hogy Raics püspök munkácsi püspöki működése csupán addig tart, amíg Savatij megérkezik Budapestre és a megállapodás megszületik, így az érsek budapesti látogatása még sürgetőbbé vált.

Közben Savatij és Popoff személyesen találkoztak Prágában¹⁰¹ az érsek rezidenciáján. Még ezt megelőzően 1940 szeptemberében az érsek egyértelműsítette Popoff számára, hogy őt választotta a leendő püspöki adminisztrátori szerepre. Prágában pedig – a személyes találkozáskor – azt az utasítást kapta Popoff, hogy tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a két ortodox irányzat a magyar önálló görögkeleti egyházba egyesüljön.¹⁰²

Popoff Mihály és társainak aktív működése az önálló magyar görögkeleti egyház megteremtése érdekében cselekvésre sarkalta a konkurens Raics püspököt is. Utasítást adott ki papjainak, hogy tartózkodjanak a Popoffal folytatandó kommunikációtól, és ne

⁹⁷ A skizma-per fő vádlottja.

⁹⁸ MNL OL, K 429. 34. csomó, 1. tétel, 34. A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium levele Kozma Miklóshoz Raics görögkeleti püspök állítólagos lemondásáról. 1940. szeptember 16.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–R–15278. 1. 52/1940. Besseney György belgrádi követ bizalmas jelentése a Magyar Királyi Külügyminisztériumnak a munkácsi görögkeleti püspök jelöléséről. 1940. december 12.

¹⁰¹ Nem tudjuk pontosan, hogy erről a magyar kormányzatnak voltak-e értesülései.

¹⁰² 1940. október 5-én I. Benjamin konstantinápolyi pátriárka levélben közölte Savatijjal, hogy hozzájárul Popoff Mihály püspöki felszenteléséhez. Данилєць, 2010: 34.

találkozzanak vele, mert Kárpátalján illegálisan fejt ki a tevékenységet. Eközben Popoff Mihály, Doroszlay Mihály és Savatij érsek titkára, Jevhen Jakob intenzív tárgyalásokat folytatott „Raics papjaival” Técsőn és Huszton, amelynek eredményeképp 57 pap tért át.¹⁰³

A prágai ortodox érsek 1941. január 10-én érkezett meg Budapestre, akit a Lukácsfürdőben szállásoltak el, mivel magyarországi tartózkodását külföldi gyógykezelésként kívánták feltüntetni. Megérkezésének napján Savatij tárgyalta Popoff Mihállyal, majd pedig Jeszenszky Sándorral a Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosával. Jeszenszky bemutatta az érseknek a leendő magyarországi ortodox egyház szervezeti szabályzatát, amit Savatij alá is írt, majd felterjesztették Horthy Miklóshoz.¹⁰⁴ Savatij magyarországi tartózkodása alatt ellátogatott Kárpátaljára is, ám források hiányában kárpátaljai útjáról és az ott szerzett tapasztalatairól semmit sem tudunk. Fontos tehát összefoglalóan megállapítani, hogy a magyar állam a Jeszenszky által felügyelt alapból finanszírozta az érsek teljes magyarországi tartózkodását és a magyar görögkeleti egyház szervezését is.¹⁰⁵

1941 elejére a magyar kormányzat számára egyre inkább konkretizálódott a leendő ortodox helynök (püspök) személye is. Popoff Mihályra esett a választás, pont amiatt, mert tevékenyen részt vett a Savatijjal folyó tárgyalásokban.¹⁰⁶ Popoff egyébként olyannyira exponálta magát, hogy többször kapott névtelen fenyegetőleveleket Kárpátaljáról, amelyben megfenyegették a kárpátaljai pravoszláv hívek nevében, hogy ne törjön püspöki babérokra, mert „összeseküvés áldozata leszel”.¹⁰⁷

Az 1941. áprilisi jugoszláv események felgyorsították a magyar önálló görögkeleti egyház megteremtését. Raicsot a magyar hatóságok letartóztatták a munkácsi vasútállomáson,¹⁰⁸ Vácra szállították, és a verőcei Migazzi-kastélyba tartották hat hónapig házi őrizetben,¹⁰⁹ majd december elején kiutasították a németek által megszállt szerb területekre.¹¹⁰ 1941. április 27-én Horthy Miklós rendeletet adott ki, melyben a kánonjog¹¹¹ szabályait felrúgva, létrehozott egy püspöki helytartó adminisztrátor pozíciót a kárpátaljai és

¹⁰³ Данилець, 2010: 34.

¹⁰⁴ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16016. A Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának levele Pataky Tiborhoz Savatij érsek budapesti tartózkodásáról. 1941. január 11.

¹⁰⁵ Ezt az alapot 1940 őszén hozták létre. Negyedévente 5000 pengő volt a költségvetése. MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 1–2. 8.842/1941. A Magyar Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárának levele Teleki Pálhoz a magyar görögkeleti egyház szervezéséről. 1941. február 8.

¹⁰⁶ Három fő volt esélyese a tisztségre Ruszkó János, Dakics Milán és Popoff Mihály. Данилець, 2019a: 60.

¹⁰⁷ MNL OL, K 429. 37. csomó. Ismeretlen ruszin levele Popoff Mihályhoz. 1941. március 20.

¹⁰⁸ Данилець, 2015: 69.

¹⁰⁹ КТÁЛ, Fond 53., op. 1., od. zb. 18., 48. Kárpátalja Véleményező és Tanácsadó Bizottságának jegyzőkönyve. 1941. április 25.

¹¹⁰ Данилець, 2010: 35.

¹¹¹ Míszert az egyházi vezető nevezi ki a püspököt.

a magyarországi görögkeletiek számára. Egy másik júniusi rendelettel pedig Popoff Mihályt nevezte ki Savatij prágai érsek püspöki helynökévé.¹¹²

Popoff beiktatása 1941. június 1-én, reggel kilenc órakor zajlott le az 500 éves munkácsi fatemplomban. Az ünnepi apropón befolyásos vendégek vettek részt, így Kozma Miklós, Jeszenszky Sándor, Sztojka Sándor, Kabalyuk Alexej, Doroszlay Mihály, Demkó Mihály. A frissen kinevezett helynök beszéde zárta a beiktatást, amelyet így fejezett be: „A Kormányzó úr Ő Főméltósága jogos atyai gondoskodását megköszönve hitet tettem a szent-istváni gondolat mellett, továbbá kijelentettem, hogy a görögkeleti magyar és ruszin népet mindig a magyar gondolatra fogom nevelni.”¹¹³ Az eseményt ünnepi ebéd követte a munkácsi Csillag Szálló Casino termében,¹¹⁴ amelyen több görögkeleti pap a hogyan továbbról érdeklődött Jeszenszky Sándortól. Megnyílik-e a debreceni teológia a görögkeleti papok számára, a Jugoszláviában tanuló ortodox papok tanulhatnak-e Debrecenben – kérdezték.¹¹⁵ A vallásügyi tanácsos azonban nem tudott, vagy nem akart érdemben válaszolni.¹¹⁶

Popoff Mihály hatásköre kiterjedt a kárpátaljai és a munkácsi görögkeleti egyházrészekre, a Békés és Bihar megyei görögkeleti magyar esperesi kerületbe tömörült budapesti, a szegedi, a szentesi, az eleki magyar görögkeleti, a hódmezővásárhelyi, a karcagi, a kecskeméti, a miskolci görögkeleti alapítású, továbbá a székelyföldi görögkeleti magyar egyházközségekre is.¹¹⁷ 1942-ben 112 224 görögkeleti hívő tartozott a fennhatósága alá 164 parókiával és 120 pappal.¹¹⁸

Popoff a beiktatására felkészülve már május végén megérkezett Munkácsra, ahol azonban rögtön nehézségei támadtak. Szabó László Feofán lelkész ugyanis – Popoff tudta nélkül – egyháztanács gyűlést hívott össze, hogy tiltakozzon a kinevezés ellen.¹¹⁹ Szabó püspöki helyettesé kívánta megválasztatni magát, ám Popoff tudomást szerzett erről, és azonnal a helyszínre érkezett Kozma Miklós és Jeszenszky Sándor társaságában. A találkozón hamar heves szóváltás alakult ki Popoff, Szabó László és Homicskó Vladimir országgyűlési képviselő között. Szabó kifejtette, hogy ő Raics híve és az egyháztanács megerősítését kéri arra vonatkozóan, hogy ő legyen-e a püspöki helyettes. Popoff azonnal berekesztette a tanácsot, ahonnan Szabó és Homicskó dühösen távozott. Mindenki más, aki

¹¹² Brenzovics, 2010: 152.

¹¹³ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 16–21. Popoff Mihály görögkeleti adminisztrátor jelentése beiktatásáról Jeszenszky Sándor miniszteri tanácsosnak. 1941. június 4.

¹¹⁴ *Tolnai Világlapja*, 1941. június 11., 2.

¹¹⁵ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 14–15. Jeszenszky Sándor jelentése Popoff Mihály görögkeleti érseki helynök beiktatásáról. 1941. június 5.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Manzinger, 2010: 176.

¹¹⁸ Данилець, 2010: 35.

¹¹⁹ Uo. 35.

ott maradt a teremben, a hűségéről biztosította Popoffot. Miután a kedélyek lecsillapodtak, előkerültek az egyházmegye leltárkönyvei és kezdetét vette a munkácsi görögkeleti egyházmegye ingó és ingatlan vagyonának leltározása.¹²⁰

A magyar kormány és Savatijjal tárgyalásainak megfelelően a helynöki kinevezés után meg kellett volna történnie a püspöki kinevezésnek is. A prágai érseket a magyar kormánykörök a püspöki kinevezés előkészítése miatt Budapestre várták június végén, azonban erre mégsem került sor,¹²¹ mivel – Kozma értesülései szerint – a németek megtiltották¹²² Savatij utazását.¹²³ Ráadásul miután 1942. május 30-án Savatij érseket a németek le is tartóztatták – zsidók megkeresztelése miatt¹²⁴ – a püspöki kinevezésére Kárpátalja szovjet megszállásáig nem is került sor.

Popoff Mihály, a magyar önálló görögkeleti egyház püspöki helynökének tevékenységéről kevés információ maradt fenn. 1943-tól egyre több problémával találta szembe magát, a belső feszültségeken pedig nem tudott úrrá lenni. 1944 nyarán Magyarország német megszállása után a Gestapo letartóztatta zsidók megkeresztelése, illetve a Szovjetunióval való összeköttetés gyanúja miatt. 1944 decemberében Németországba akarták szállítani kényszermunkára, azonban elszállítására előtt megszökött, és Budapesten bujkált a Vörös Hadsereg megérkezéséig.¹²⁵

Ezalatt Kárpátalját 1944. október végén birtokba vette a Vörös Hadsereg. A berendezkedő szovjet hatalom „mindenható” szerve, a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa pedig 1945. március 24-én egy rendelettel a „görögkeleti” elnevezést „pravoszlávra” változtatta, április 20-án pedig a magyar önálló görögkeleti egyházat beolvasztotta a Moszkvai Patriarchátusba.¹²⁶

Popoff eközben Budapesten tartózkodott. 1946. május 1-én levelet írt Alekszej moszkvai pátriárkának, hogy vegye őt is joghatósága alá. Erre azonban nem került sor. 1947. április elején a magyar fővárosban Popoff Mihályt a szovjet belügyi szervek letartóztatták. Közel fél évig volt fogságban, végül 1947. szeptember 9-én a kárpátontúli

¹²⁰ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 16–21. Popoff Mihály görögkeleti adminisztrátor jelentése beiktatásáról Jeszenszky Sándor miniszteri tanácsosnak. 1941. június 4.

¹²¹ Popoff püspökké szentelése több tízezer pengőt emésztett fel, végül pedig nem került rá sor. MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 12. Jeszenszky Sándor levele Pataky Tibor államtitkárhoz a görögkeleti egyház szervezéséről. 1941. június 7. Egyre többet tett ki a Jeszenszky által kezelt alap költségvetésében Raics fogva tartása, illetve betegségének kiújulása miatt, gyógykezeltetése. MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 31–32. Jeszenszky Sándor miniszteri tanácsos levele Bárdossy László miniszterelnökhöz a magyar görögkeleti egyház szervezéséről. 1941. július 28.

¹²² Ennek okát nem ismerjük.

¹²³ MNL OL, K 429. 40. csomó, 334. Kozma Miklós levele Jeszenszky Sándor miniszteri tanácsoshoz Popoffal folytatott megbeszéléséről. 1941. október 27.

¹²⁴ Данилець, 2010: 36.

¹²⁵ Данилець, 2019b: 341.

¹²⁶ Oficinszkij, 2010: 296.

megyei bíróság 25 év kényszermunkára ítélte.¹²⁷ Popoffot Vorkutára szállították, ahonnan 1955-ben térhetett vissza Magyarországra. Itt élt 1969-ben bekövetkező haláláig.¹²⁸

V. Sztojka Sándor és Kozma Miklós a pravoszláviáról

Mind Sztojka Sándor, mind pedig Kozma Miklós a terület komoly befolyással rendelkező személyiségei voltak. Míg Sztojka az egyházi élet, addig Kozma a polgári közigazgatás hierarchiájának a csúcán állt. Mindkettőjüknek markáns véleménye volt Kárpátalja politikai és társadalmi helyzetéről, így a kárpátaljai görögkeleti vallásról is. Álláspontjuk között azonban több volt az ellentét, mint az azonosság.

Sztojka Sándor már püspöki titkárként az 1920-as években kifejtette véleményét a görögkeleti egyház „fanatikus” térítéseiről.¹²⁹ A korabeli újságokban több vitát is folytatott a kérdésben, amelyek közül a Homicskó Vladimir, ungvári orvossal vívott polémiaja volt a legfontosabb. Ő anyagi haszonszerzéssel vádolta meg az 1646-os ungvári unióban részt vevő papokat,¹³⁰ amely állítás Sztojka titkár heves reakcióját váltotta ki.¹³¹

Mint ahogy arról már volt szó, Sztojka Sándor görögkatolikus püspök csakúgy, mint a papjai többsége a magyar fennhatóságtól – irreális módon – a pravoszlávia felszámolását remélte.¹³² Az idő múlásával azonban belátta, hogy ebben Budapest nem fogja támogatni. Felismerésében nagy szerepe volt annak, hogy a magyar kormány megszervezte a magyar görögkeleti egyházat.

Sztojka Sándor püspök is részt vett Popoff Mihály görögkeleti érseki helynök 1941. június 1-ei beiktatásán, s ugyan nem mondott beszédet, de a beiktatás után röviden elbeszélgetett Jeszenszky Sándor vallásügyi miniszteri tanácsossal, aki a kezdetektől a magyar ortodox egyház létrehozásánál bábáskodott. Sztojka közölte Jeszenszkyvel, hogy

¹²⁷ Данилєць, 2010: 37.

¹²⁸ Данилєць, 2019b: 341.

¹²⁹ Sztojka, 1926: 1–36.

¹³⁰ 1646. április 24-én Jakusich egri püspök meghívólevelére 63 görögkeleti (ortodox) pap jelent meg az ungvári vártemplomban. Itt ünnepélyes hitvallást tettek a Rómához való csatlakozás mellett, egyben főpásztoruknak ismerték el X. Ince pápát. Ungváron tárgyalták meg az unió feltételeit, mely szerint a keleti szertartás sértetlen marad, az unió püspökeit a papok színódusa választja, az egyesült papság megkapja mindazt az egyházi és világi kiváltságokat, amelyekkel a latin szertartású papság rendelkezik. Molnár, 2019: 74–84.

¹³¹ A vitájukat lásd: A pravoszláv mozgalom történelmi megvilágításban. I. rész. *Új Közöny*, 1926. január 9., 2–3.; A pravoszláv mozgalom történelmi megvilágításban. II. rész. *Új Közöny*, 1926. január 10., 2–3.; A pravoszláv mozgalom történelmi megvilágításban. III. rész. *Új Közöny*, 1926. január 12., 2–3.; A pravoszláv mozgalom történelmi megvilágításban. V. rész. *Új Közöny*, 1926. január 14., 2–3. A pravoszláv mozgalom történelmi megvilágításban. VI. rész. *Új Közöny*, 1926. január 15., 2–3.; Válasz dr. Homicskó Vladimir „pravoszláv” történetírónak. I. rész. *Új Közöny*, 1926. január 30., 2.; Válasz dr. Homicskó Vladimir „pravoszláv” történetírónak. II. rész. *Új Közöny*, 1926. január 31., 2–3.; Válasz dr. Homicskó Vladimir „pravoszláv” történetírónak. IV. rész. *Új Közöny*, 1926. február 3., 2–3.; Válasz dr. Homicskó Vladimir „pravoszláv” történetírónak. V. rész. *Új Közöny*, 1926. február 4., 2–3.

¹³² Tilkovszky, 1967: 251–252.

a görögkeleti egyház létrehozásával nem ért egyet, „[...] szavaiból ki lehetett érezni, hogy a görögkeleti egyház rendezése nincs kedvére és különösen féltékeny a rutén ortodoxok megnyilvánuló magyar hűségére.”¹³³ A rövid eszmecsere végén Sztojka egyértelműsítette, hogy várakozó álláspontra helyezkedik a pravoszlávia ügyében, de elkerülhetetlennek tartja a „cseh uralom alatti áttérések ügyének rendezését.”¹³⁴

*Kozma Miklós beiktatása Ungváron 1940 szeptemberében. (Középen Kozma Miklós kormányzói biztos, tőle balra Ilniczky Sándor főtanácsadó, jobbra pedig Sztojka Sándor püspök).*¹³⁵

Sztojka püspök ortodoxellenes véleménye nem változott haláláig, ellenben Kozmáé jelentős átalakuláson ment át viszonylag rövid idő leforgása alatt. Kárpátalján tett körútján 1939. március végén megállapította, hogy az ortodoxia az egyik legfontosabb megoldásra váró kérdés. Tisztában volt vele, hogy a görögkatolikus egyház sokat szenvedett az áttérések miatt az 1920-as években, s korabeli naplóbejegyzéseiből tudjuk, hogy fontosnak tartott valamiféle felelősségre vonást a kárpátaljai pravoszlávia ebben részt vett tagjaival szemben. Ilyen volt Kabalyuk Alekszej, aki az 1914-es máramarosi skizma-per fővádottjaként komoly

¹³³ MNL OL, K 28. 52. tétel, 1941–D–16015. 14–15. Jeszenszky Sándor jelentése Popoff Mihály görögkeleti érseki helynök beiktatásáról. 1941. június 5.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Bendász István Görögkatolikus Könyvtár.

térítő munkát végzett a két világháború között. Kozma az eljárást azonban nem tartotta időszerűnek a visszacsatolás első napjaiban, mivel félt az esetleg felmerülő kedvezőtlen lakossági reakcióktól. Naplójában ezt így fogalmazta meg: „*Kabalyukot, a pravoszláv mozgalom megalapítóját és az adósságra történő templomépítések kitalálóját most még nem szabad bántani, nehogy mártírt csináljunk belőle.*”¹³⁶

Álláspontja azonban 1939–1940 fordulóján megváltozott, s egyre inkább megerősödött benne az a gondolat, hogy a számonkérésektől teljesen el kell tekinteni. Ennek több oka is volt. Az egyik, hogy a terület társadalmi problémái nem oldódtak meg, hisz azok okai (iparrevízió, igazoltatási eljárás, csehszlovák földreform felülvizsgálata, az autonómia megoldatlansága stb.) sem szűntek meg, így a konszolidáció is elhúzódott. Másrészt Kozma felfigyelt arra, hogy a pravoszláv mozgalom ügyesen politizál. Fenntartás nélkül deklarálta hűségét és lojalitását a csehszlovák kormányzat idején is, és ugyanezt tette a magyar kormányzat felé is.¹³⁷ Kozma és a magyar kormány is belátta, hogy túlzottan tartottak a pravoszláviától, s kiderült, hogy a helyi pravoszláv irányzatok nem tartottak fenn kapcsolatot a Szovjetunióval.¹³⁸ Ráadásul a pravoszláv egyház nem támogatta a ruszin autonómiatörekvéseket sem, s ezzel kedvező benyomást tett az autonómiát „elaltató” magyar államapparátusnál.¹³⁹

Az okok között mindenképpen meg kell említeni Kozma értetlenkedését, hogy a Vatikán támogatta az ukrán mozgalmat. Elhibázottnak tartotta ugyanis azt a politikát, amely csakis azért támogatta az ukrán mozgalmat, mert az katolizálta volna a görögkeletieket egy később megszületendő ukrán államban. A kormánybiztos szerint ez a szentszéki magatartás több szempontból is káros hatást fejtett ki Kárpátalján. Egyrészt megosztotta a görögkatolikus egyházat,¹⁴⁰ másrészt pedig a magyar kormányzat „*akarva, nem akarva arra kényszerült, hogy a magát felkínáló pravoszlávia lojális gesztusait komolyan vegye.*”¹⁴¹

Mindezek alapján Kozma – és Budapest – is hatékonyabb módszernek látta, ha a pravoszláviát állami felügyelettel – az önálló magyar pravoszláv egyházzal – inkább elszigeteli a felszámolás helyett. Ennek érdekében Kozma is csatlakozott ahhoz az irányvonalhoz, amely 1940 tavaszától az önálló magyar görögkeleti egyház létrehozásán fáradozott. Amikor 1940. szeptember 15-én Kozmát beiktatták Kárpátalja kormányzói

¹³⁶ MNL OL, K 429. 29. csomó, 1. tétel. Kozma Miklós naplóbejegyzései. 33.

¹³⁷ MNL OL, K 429. 33. csomó, 5. tétel. 2. Kozma Miklós: Az ukrán kérdés Kárpátalján. 1941.

¹³⁸ Raics Vladimír munkácsi püspök a szerb, míg Savatij prágai érsek a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozott.

¹³⁹ Brenzovics, 2010: 149.

¹⁴⁰ Voltak a görögkatolikus püspökségen belül is, akik nem értettek egyet az ukrán mozgalommal.

¹⁴¹ MNL OL, K 429. 33. csomó, 5. tétel. 6. Kozma Miklós: Az ukrán kérdés Kárpátalján. 1941.

biztosának, ungvári bemutatkozó beszédében erőt demonstrált. Kijelentette, hogy „*az ország határain túl nyúló politikát kizárólag és egyedül a magyar kormány csinálhat. Aki ilyet mégis megkísérel, az idegen célok politikai ügynöke és lakat alá való.*”¹⁴² Ez üzenet volt egyrészt a Belgrádban tartózkodó Raics munkácsi ortodox püspöknek, másrészt a Rómával levelező Sztojka Sándor görögkatolikus püspöknek is.

1940 végére kialakult Kozma véglegesnek látszó álláspontja a kárpátaljai ortodoxiaról. Egyik levelében közölte, hogy Kárpátalján nincs pravoszlávellenes izgatás, mert senkit nem vonnak felelősségre, aki 1938 előtt tért át a pravoszláv hitre. Ezzel szemben, ahogy fogalmazott „*nem engedünk meg további pravoszlávizmust.*”¹⁴³ Ez a múltat elfelejteni kívánó és inkább a jövőbe néző álláspont volt a Kozma által innentől vallott nézet a kárpátaljai ortodoxia kérdésében.

Míg Sztojka Sándor tehát elvből ortodoxellenes álláspontot képviselt, addig Kozma politikai megfontolásokból ezt az álláspontját feladta. Kettőjük különböző felfogása két másik ok miatt sem közeledett egymáshoz. Az egyik a csehszlovák évek alatti tömeges áttérések voltak. Sztojka szerint ugyanis csak és kizárólag a csehszlovák politika volt az áttérések okozója, míg Kozma a helyzet kialakulásában a görögkatolikus papságot, sőt egyenesen a püspököt hibáztatta.¹⁴⁴ Kozma is elismerte, hogy a cseh politikának erősítő hatása volt az áttérésekre, de legalább ilyen szerepe volt annak is, hogy a görögkatolikus papok „*a népet anyagilag jobban igénybe vették*”,¹⁴⁵ mint az ortodoxok. A másik ok 1940 decemberében alakult ki. Ekkor ugyanis Kozma utasította Ilniczky Sándor főtanácsadót és Marina Gyula oktatásügyi osztályvezetőt,¹⁴⁶ hogy tartsanak fenn állandó érintkezést Popoff Mihállyal leendő munkácsi pravoszláv püspökkel, és „*az ő munkájuk*”¹⁴⁷ ne legyen zavarva görögkatolikus oldalról.¹⁴⁸ Ez az utasítás hozzájárult egy törésvonal kialakulásához a munkácsi görögkatolikus püspökségen belül. Azzal, hogy éket vert a Kárpátalja közigazgatási életében vezető beosztású magyar irányvonalat képviselő görögkatolikus papok (például Ilniczky Sándor, Marina Gyula) és püspökük közzé. Ezzel pedig az önálló

¹⁴² KTÁL, Fond 53., op. 3., od. zb. 6., 39. Kozma Miklós Kárpátalja kormányzói biztosának 1940. évi szeptember 15-én a kormányzói biztosi palota üvegszarnokában elmondott beszéde. 1940. szeptember 15.

¹⁴³ MNL OL, K 429. 34. csomó, 2. tétel, 3–7. 90/1940. Kozma Miklós levele Somssich Gyula grófhoz Kárpátalja helyzetéről. 1940. október 18.

¹⁴⁴ 1940 őszére Kozma Miklós és Sztojka Sándor hatékony együttműködését számos más probléma is nehezítette. A pravoszlávián kívül komoly harcokat vívtak egymással az ukrán érzelmű görögkatolikus papok vagy éppen a munkácsi görögkatolikus püspökség finansziális problémái miatt is.

¹⁴⁵ MNL OL, K 429. 33. csomó, 5. tétel. 2–3. Kozma Miklós: Az ukrán kérdés Kárpátalján. 1941.

¹⁴⁶ Mindketten görögkatolikus papok voltak. Ilniczky Sándor mint nagyprépostként az ungvári székeskáptalan tanácskozásain állandóan találkozott Sztojka Sándor püspökkel.

¹⁴⁷ Kozma Miklós itt az önálló magyar ortodox egyház megszervezésének munkálataira gondol.

¹⁴⁸ MNL OL, K 429. 35. csomó, 263. Kozma Miklós levele Hóman Bálinthoz egyházi ügyekben. 1940. december 8.

görögkeleti egyház létrehozásának rendelte alá őket.

Kozmának ez a tette sikerrel járt, hisz Ilniczky és Marina továbbra is megmaradtak beosztásukban, ami azt jelentette, hogy készek voltak együttműködni Kozmával a pravoszlávia intézményesítésében. Sztojka Sándor azonban nem volt ezen az állásponton,¹⁴⁹ mégis kénytelen volt ismét csak belátni – részben papjainak magatartása miatt –, hogy a pravoszlávia felszámolására, korlátozására vonatkozó terve meghiúsult. E keserű beismerés ellenére mégis mindent elkövetett, hogy a mindennapokban ellehetetlenítse a görögkeleti törekvéseket.

VI. Felekezeti konfliktusok a mindennapokban

A felekezetek közötti súrlódások valamilyen formában mind kötődtek az 1914–1938 közötti „skizma-mozgalomhoz”. A viták tárgya a leggyakrabban egy-egy görögkatolikus templomnak, temetőnek vagy földterületnek az áttérések miatti elvesztése volt, amit a görögkatolikusok szerettek volna a magyar közigazgatás segítségével visszakapni vagy jogilag megvédeni. Más esetekben a görögkeleti templomépítések vívták ki a görögkatolikusok ellenszenvét, néha pedig egy-egy görögkeleti pap viselkedésére nehezteltek.

Az alábbi néhány példa bemutatásával nem törekedtem egy teljes konfliktustörténeti kép megalkotására és általános végkövetkeztetések levonására. Ezt nem is tehettem, mert a források rendkívül hiányosak, mégis lehetőséget nyújtottak néhány részkövetkeztetés levonására. A görögkatolikusok egyik legnagyobb sérelme az izai görögkeleti templom és a gornyési-temető ügyek voltak. Iza szinte minden görögkatolikus lakosa áttért a görögkeleti vallásra 1919 elején, ezért Ruszka Krajna budapesti minisztériuma átadott minden görögkatolikus vagyont a görögkeleti híveknek. Néhány görögkatolikus hívő 1931-ben pert indított templomuk visszaszerzésére, amit sikerrel vissza is szereztek. Mivel az ortodoxok templom nélkül maradtak, ezért építettek egy újat, a továbbra is birtokukban lévő, de jogilag már a görögkatolikus tulajdonú földterületre. Az ortodox fatemplom építése javában zajlott, amikor a pravoszláv hívek tárgyalásba kezdtek Gebé Péter görögkatolikus püspökkel. A felek 1931-es megegyezése értelmében a görögkeletiek megvásárolták a fatemplom alatt lévő telket 12 000 cseh koronáért. Ebből 2000 koronát a hívek azonnal kifizettek, 10 000 koronát pedig letétbe helyeztek a huszti járási hivatalban. A végleges adásvételi szerződést azonban nem írta alá a közben elhunyt Gebé, utóda, Sztojka Sándor pedig nem volt hajlandó ellenjegyezni az okmányt.

¹⁴⁹ Talán pont emiatt alakult ki a Sztojka–Marina ellentét.

1939 áprilisában az izai pravoszláv hívők ezért levelet írtak Teleki Pál miniszterelnöknek, amelyben kérték, hogy segítsen meggyőzni Sztojkat, vagy hatálytalanítsa a templom visszaadását meghozó 1931-es csehszlovák döntést. Azzal indokolták kérésüket, hogy a fatemplomuk csak 200 fő befogadására alkalmas, míg kongregációjuk ennél jóval nagyobb, 3000 fős.¹⁵⁰ Nem csak Sztojka, hanem Teleki sem lépett az ügyben. Egyrészt azért, mert épp ekkor folytak egyházi vonatkozású tárgyalások Rómával, így korai lett volna ilyen vitás kérdésekben véglegesen állást foglalnia. Másrészt pedig a miniszterelnök részéről teljes volt a bizalom Sztojka felé, s nem akarta felülbírálni a döntését.

A rendezetlen tulajdonviszony okozott problémát a gernyési¹⁵¹ ortodox temető ügyében is. Az ügy előzményei 1920-ig nyúltak vissza, amikor a gernyési pravoszláv hívők egyszerűen elfoglalták a görögkatolikus egyházközség földterületét. Már a csehszlovák időkben felszólították őket, hogy hagyják el a területet és ne temetkezzenek oda, de a felszólítások hatástalanok maradtak. A visszacsatolás után 1939 végén Kossey Gyula helyi görögkatolikus lelkész kezdeményezésére a huszti járási főszolgabíró felszólította az ortodoxokat, hogy 14 nap alatt keressenek új temetkezési helyet. Erre azonban nem voltak hajlandóak, így felajánlották, hogy készek fizetni a temetkezési helyért. A görögkatolikusok hatalmas összegben 25 pengőben¹⁵² határozták meg egy temetkezési hely árát, amit az ortodoxok nem fogadtak el, így ismét patthelyzet alakult ki az ügyben. Sztojka Sándorhoz írt 1940. februári levelében Kossey így arra kérte a püspököt, hogy adminisztratív úton akadályozza meg a további temetéseket, illetve kártalanítsák a már elfoglalt temetőterületért (0,75 hektár) a görögkatolikus egyházközséget.¹⁵³

Sztojka a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség vezetőjéhez, Riskó Bélához fordult. A 20 évi jogtalan használatra hivatkozva kérte az ügy elintézését, „mert az orosz görögkeleti egyház a magyar államban el nem ismert egyház, s mint ilyen nem követelhet magának előjogokat.”¹⁵⁴ A püspök javaslata szerint Riskó engedélyezze a pravoszlávok temetkezését 25 pengő fejében, de csak addig, amíg földet nem biztosítanak nekik. A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság is támogatta Sztojka ötletét,¹⁵⁵ sőt precedenst teremtett. Halász Géza belügyi osztálytanácsos ugyanis körlevelet adott ki 1941. február 26-án, amelyben

¹⁵⁰ MNL OL, K 28. 108. tétel, 1939–L–16748. Az izai görögkeleti hívek levele Teleki Pál miniszterelnökhöz tulajdonviszonyuk rendezéséről. 1939. április 30.

¹⁵¹ Gernyés község (Копашново) ma a Huszti kistérség része.

¹⁵² Ez a korabeli viszonyok között 4–5 napi kétkezi napszámbernek felelt meg.

¹⁵³ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 346., 1. Kossey Gyula gernyési görögkatolikus pap levele Sztojka Sándorhoz a görögkeleti hívők jogtalan földfoglalásáról. 1940. február 23.

¹⁵⁴ Uo. 4. 2364/1940. Sztojka Sándor püspök levele a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség vezetőjéhez. 1940. július 15.

¹⁵⁵ Azt nem tudjuk, hogy Kozma Miklós kormányzói biztos ebbe hogyan foglalt állást, mert Sztojka püspökkel ebben az ügyben Halász Géza belügyi osztálytanácsos levelezett.

a gernyési ügyre hivatkozva előírta mind a három közigazgatási kirendeltség vezetőjének, hogy hasonló esetekben 25 pengőt szedjenek be temetésenként a görögkeletiektől.¹⁵⁶

Az ügy azonban nem jutott nyugvópontra. 1941. május 18-án Kossey Gyula tudatta Sztojkával, hogy bár a gernyési pravoszlávok kaptak új temetőhelyet, ennek ellenére továbbra is fizetség nélkül használják a görögkatolikusok földterületét. A rendelet érvényre juttatása érdekében újra Sztojka közbenjárását kérte.¹⁵⁷ A püspök azonban fél évig nem kereste meg a kérdéssel Kozma Miklóst. Talán az ekkorra kialakult nézeteltérések – államsegély ügye, az önálló görögkeleti egyház megszervezése – tartották vissza a püspököt, hogy újabb frontot nyisson kettejük között. 1941 novemberében azonban úgy döntött, hogy megérett az idő, hogy a kormányzói biztost is bevonja. Leírta, hogy a körlevelében foglalt 25 pengős sírhelyköltséget minden felekezet (zsidó, református, római katolikus) tudomásul vette, kivéve a gernyési pravoszlávokat. Határozott fellépést kért Kozmától, és figyelmeztette, hogy már a nagybocskói pravoszláv pópa is figyelmen kívül kezdi hagyni a rendelkezését.¹⁵⁸ Sztojka levelére Kozma már nem válaszolhatott, mivel időközben az egészsége megromlott, és december elején elhunyt. Források hiányában az ügy további kimeneteléről nem rendelkezünk információkkal, bár ismerve Kozma és a magyar állam legfontosabb céljait, nehéz elképzelni, hogy ne támogatták volna Sztojkát.

Sztojka nem csak ebben az ügyben volt hajthatatlan, hanem a pravoszláv templomépítések ellen is fellépett.¹⁵⁹ A szőlősvégardói¹⁶⁰ pravoszláv templomot 1941. szeptember 16-án kezdték el építeni a hívek. A földterület, amelyen a munkálatok megindultak a Schönborn-család tulajdonában volt, ráadásul a község is kiszemelte magának, egy leventeotthont terveztek a területre. Bár a hívek nem rendelkeztek építési engedéllyel, a görögkeleti templom építési munkálatai mégis megindultak.

Két nappal az első munkálatok kezdete után Vantyuch György községi bíró, Stefán György görögkatolikus hívó és Zombory Miklós görögkatolikus esperes közös levelet írtak a Földművelésügyi Minisztériumhoz és Sztojka püspökhöz a vitás helyzettel kapcsolatban. Panaszlevelüket így indokolták: *„Kifogásoljuk ezt hazafias szempontból is, amennyiben különbséget láttunk egy ortodox pravoszláv nemzeti «művelődés» bástyája vagy egy kizárólag nemzeti célt szolgáló levente*

¹⁵⁶ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 346., 6. 30.742/1940. Halász Géza miniszteri tanácsos levele az Ungi, Beregi és Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség vezetőihez. 1941. február 26.

¹⁵⁷ Uo. 8. 97/1941. Kossey Gyula gernyési görögkatolikus pap levele Sztojka Sándor püspökhöz. 1941. május 18.

¹⁵⁸ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 346., 14. 6452/1941. Sztojka Sándor levele Kozma Miklóshoz a görögkatolikus temetők használatának feltételeiről. 1941. november 27.

¹⁵⁹ Kutatásunk során nem találtunk olyan iratokkal, amelyek az észak-erdélyi „templomrombolásokhoz” hasonló eseményekről szóltak. Jelenlegi ismereteink szerint Észak-Erdélyben 1940 őszi és 1941 tavasza között 17 román görögkatolikus és görögkeleti templom „tűnt el”. Sárándi, 2016: 109.

¹⁶⁰ Szőlősvégardó község (Підвиноградів) ma a Nagyszőlősi kistérség része.

otthon berendezése között.¹⁶¹

Koflanovics György nagyszőlősi járási főszolgabíró is megjelent az építkezés helyszínén, ahol éles szóváltás alakult ki közte és a templomuk építésén serényen dolgozó ortodox hívek között. Itt derült ki, hogy az építkezést Popoff Mihály görögkeleti érseki helynök szóbeli engedélyére hivatkozva kezdték el. A főszolgabíró gyors döntést hozott, azonnal betiltotta a munkát, éjszakára pedig csendőrrjárárt rendelt ki, Vantyuch bírót pedig utasította, hogy tartsa szemmel a pravoszlávokat. Mindezek ellenére Koflanovics távozása után tovább folytatódott az alapozási munka.¹⁶²

Mivel a földművelésügyi szaktárcától nem érkezett válasz, Sztojka Sándor szeptember 19-én érintkezésbe lépett Siménfalvy Árpáddal, Ung és Ugocsa vármegyék főispánjával. Kifejtette, hogy ő ugyan a vallásszabadság híve, de mint írta, „*meg vagyok győződve arról, hogy Szőlősvégardó községben lesz kegyes a Masaryk-Benes szellem által alapított mozgalomnak továbbfolytatását megakadályozni.*”¹⁶³ Sztojka úgy érvelt, hogy a templomépítés gondolatát még a „*csehek hintették el*” a községben, így azt nem szabad támogatni.

Még aznap a főispáni hivatalba kérte Siménfalvy Zombory Miklós görögkatolikus esperest, hogy Koflanovics társaságában első kézből értesüljön az események lefolyásáról. Ő csak megerősíteni tudta, hogy a templomépítési munkálatok a tiltó rendelkezés ellenére „*serényen folynak*”. Koflanovics nagy haragra gerjedt, hogy tiltó rendelkezését a hívek figyelmen kívül hagyják, és azonnal hívatta a csendőrséget. Siménfalvy támogatta a főszolgabírót és közölte Zomboryval „*itt már nem segít csak karhatalmi és ítélőbírói beavatkozás.*”¹⁶⁴ Másnap, szombat reggel a csendőrök összeírták az építkezésen dolgozó pravoszláv hívek neveit, majd átadták nekik a bírósági tárgyalásra szóló idézéseket. Hétfőn a munka már szünetelt, de a feszültség tapintható volt, olyannyira, hogy ismeretlenek ellopták Zombory Miklós lelkész bejárati kapuját.¹⁶⁵

Az ugocsai vármegyei vezetés végül felszámolta a hivatalos engedély nélküli templomépítést. A pravoszláv pópát 300, a kurátort és a két szervező hívet 100 pengő bírsággal sújtotta a nagyszőlősi járási főszolgabíró. Siménfalvy pedig töretlen támogatásáról biztosította a görögkatolikus egyházat, amit Sztojkához írt levelében így összegzett: „*Kérem*

¹⁶¹ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 527., 3. A szőlősvégardói bíró és görögkatolikus lelkész panaszlevele a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztériumhoz a görögkeleti hívők templomépítése miatt. 1941. szeptember 18.

¹⁶² Uo. 6. Zombory Miklós nagyszőlősi esperes levele Sztojka Sándor püspökhöz. 1941. szeptember 19.

¹⁶³ Uo. 1. 5316/1941. Sztojka Sándor püspök levele Siménfalvy Árpád Ung és Ugocsa vármegyék főispánjához a szőlősvégardói görögkeleti templom építéséről. 1941. szeptember 19.

¹⁶⁴ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 527., 6a. Zombory Miklós nagyszőlősi esperes levele Sztojka Sándor püspökhöz. 1941. szeptember 19.

¹⁶⁵ Uo. 2. 86/1941. Zombory Miklós levele Sztojka Sándorhoz a szőlősvégardói görögkeleti templom építésének leállításáról. 1941. szeptember 22.

*nagyméltóságodat, legyen meggyőződve arról, hogy a görög szertartású katolikus ügyeit és érdekeit a múltban is kedves kötelességemnek tartottam istápolni s a jövőben is annak tartom.*¹⁶⁶

Kevéssel több, mint egy év telt el, amikor Szőlősvégárdóban újra egymásnak feszült a két felekezet. Az újabb konfliktus apropóját az adta, hogy a pravoszláv hívők felállítottak egy keresztet a Szőlősvégárdó–Nagyszőlős útkereszteződésben. Ezt a földterületet a szőlősvégárdói pravoszláv egyház és Marjan Mihály közösen vásárolta Schön Józseftől, azonban hamar kiderült, hogy a Földművelésügyi Minisztérium megsemmisítette az adásvételi szerződést. Mivel a kereszt és a felhalmozott építőanyagok jogtalanul álltak a területen, a nagyszőlősi járási főszolgabíró felszólította a pravoszláv egyházat a kereszt elbontására és az építési alapanyagok elhordására. Döntését nem hajtották végre, így a körjegyző az alispán segítségét kérte.¹⁶⁷ Sztojka személyesen is közbenjárt Végh József alispánnál, aki megígérte neki, hogy 28 nap alatt elbontja az építményt.¹⁶⁸ Ez azonban nem történt meg, sőt a kereszt mellett felépült egy kisebb fatemplom is időközben. Zombory Miklós 1942. december 14-én arról tájékoztatta Sztojkat, hogy a „*tákolmány*” továbbra is a helyén van.¹⁶⁹ A közigazgatás többszöri sikertelen felszólítása után 1942. december 23-án a csendőrség bontotta le a keresztet és a fatemplomot.¹⁷⁰

További összeütközésre adott alkalmat a hittanórák „szabotálása”, mint az történt Talaborfalván 1940. február elején. Itt a pravoszláv pap arra utasította a görögkatolikus gyerekeket,¹⁷¹ hogy ne látogassák a görögkatolikus hittanórát, szétépte a kiosztott szentképeket, majd ellenlábas paptársát „*nagyhatású jelzővel*” illette az osztály előtt. Kricsfalusy Jenő görögkatolikus pap segítséget kért Sztojka Sándortól, hogy „*befolyásával hasson oda, hogy ilyen durva törvényellenes rendzavarások tettesei elvegyék megérdemelt büntetésüket [...]*.”¹⁷² A főpásztor a Kormányzói Biztosság hivatalához is fordult, és kérte, hogy a gyerekek csak és kizárólag görögkatolikus hittanra járjanak.¹⁷³ Érdekes, hogy a hivataltól senki sem állt az ügy mellé. Sem Perényi Zsigmond kormányzói biztos, sem Halász Géza belügyi osztálytanácsos nem reagált. Helyettük Riskó Béla, a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség vezetője intézkedett:

¹⁶⁶ Uo. 4. Siménfalvy Árpád levele Sztojka Sándorhoz. 1941. szeptember 25.

¹⁶⁷ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 594., 10. 3.533/1942. A fancieskai körjegyző levele Ugocsa vármegye alispánjához a szőlősvégárdói kereszt elbontásához. 1942. december 12.

¹⁶⁸ Uo. 9. Sztojka Sándor levele Zombory Miklóshoz a szőlősvégárdói görögkeleti kereszt eltávolításáról. 1942. november 27.

¹⁶⁹ Uo. 11. 118/1942. Zombory Miklós levele Sztojka Sándorhoz a szőlősvégárdói fatemplom ügyében. 1942. december 14.

¹⁷⁰ Uo. 1. 8/1943. Zombory Miklós levele Sztojka Sándorhoz a görögkeleti kereszt eltávolításáról. 1943. január 11.

¹⁷¹ 60 görögkatolikus gyerek élt a községben.

¹⁷² KTÁL, Fond 151., op. 18., od. zb. 1926., 3–3a. 1221/1940. Kricsfalusy Jenő levele Sztojka Sándorhoz a görögkeleti papok tevékenységéről. 1940. február 7.

¹⁷³ Uo. 3. 596/1940. Sztojka Sándor püspök levele a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság hivatalához a görögkeleti papok tevékenységéről. 1940. február 24.

kötelezte az érintett görögkatolikus szülőket, hogy gyerekeiket ne engedjék görögkeleti hittanra, ellenkező esetben büntetőeljárás megindítást helyezte kilátásba. A pravoszláv pappal szemben elrendelte a csendőri nyomozást, annak kiderítése érdekében, hogy tényleg sértegette-e görögkatolikus paptársát.¹⁷⁴ E nyomozás eredményéről sajnos információkkal nem rendelkezünk.

A hittanórák mellett az esketési alkalmak is szolgáltak konfliktusok kialakulásához. Több görögkatolikus pap arról panaszkodott Sztojka püspöknek, hogy a pravoszláv „bátyuskák” megesketik a görögkatolikus híveket, olyan esetekben is, amikor mindkét fél görögkatolikus. Sztojka a Kormányzói Biztosságnál tett 1940. márciusi panaszában azzal érvelt, hogy ezt a viselkedést még a csehszlovák időszakban is bűncselekménynek tekintették, így azt nem szabad szó nélkül hagyni a magyar közigazgatásnak, mert az „*erkölcsi zavar*” fog okozni a hívekben.¹⁷⁵ A püspök kifejezetten nehezményezte, hogy a magyar állam még nem készített hasonló törvényt, amelynek aktualitását ekképp indokolta: „*Ha ilyen rendelet nem lép életbe a legrövidebb idő alatt, akkor a cseh magyargyűlölet által szűlt és erőszakkal fenntartott görögkeleti orosz egyház – mivel az ilyen eseteket agitáció céljára használja fel – mérbetetlen károkat fog okozni nemcsak a katolikus egyháznak, de édes hazánknak is.*”¹⁷⁶ Mivel Sztojka nem kapott választ, ezért fél év múlva Kozma Miklós kormánybiztosnak is jelezte a problémát.¹⁷⁷ Kozma és a magyar közigazgatási hatóságok is válasz nélkül hagyták megkereséseit.

Hasonló esetek azonban gyakran előfordultak máshol is. 1941. február 28-án például Mikulka Mihály závidfalvai görögkatolikus lelkész tett panaszt Uhrin Péter görögkeleti papra a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumhoz címzett levelében. A vád hasonló volt: „*jogtalanul temetett és hitveseket esketett*” olyan személyeket, akik görögkatolikusok voltak.¹⁷⁸ Az irhóci görögkatolikus pap, Chira Kornél azt panaszolta, hogy a község ortodox papja a görögkatolikus egyház ellen izgatott. A magyar közigazgatás azonban inkább nem avatkozott bele ezekbe az ügyekbe, és a legtöbb esetben válasz nélkül hagyta ezeket a megkereséseket.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Uo. 4. 51/1940. Riskó Béla levele Perényi Zsigmondhoz a talaborfalvi görögkeleti pap elleni csendőri nyomozás elrendeléséről. 1940. május 20.

¹⁷⁵ KTÁL, Fond 151., op. 18., od. zb. 1882., 3–3a. 1221/1940. Sztojka Sándor püspök levele Perényi Zsigmond kormányzói biztoshoz a görögkeleti papok tevékenységéről. 1940. március 19.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Uo. 8. 4097/1940. A munkácsi görögkatolikus püspök helynökének levele Kozma Miklós kormányzói biztoshoz a görögkeleti papok tevékenységéről. 1940. október 28.

¹⁷⁸ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 551., 1. 40/1941. Mikulka Mihály závidfalvi görögkatolikus lelkész panaszja a görögkeleti papra. 1941. február 28.

¹⁷⁹ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 594., 1. 41/1942. Chira Kornél irhóci lelkész levele Sztojka Sándor püspökhöz a görögkeleti papok tevékenységéről. 1942. február 24.

Csendőrségi nyomozásig jutott viszont a kricsfalvai „vallási izgatás” ügye. Itt a helyi görögkatolikus lelkész jelentette fel Krailla László és Bony Demeter pravoszláv papokat, mert szerinte Csománfalva és Kricsfalva lakosságát a pravoszláv hitre való áttérésre buzdították. Négy lakos jelentkezett is a kricsfalvai görögkatolikus papnál, hogy szeretnének áttérni a pravoszláviára,¹⁸⁰ de a csendőrség másfél hónapos nyomozást követően rövidre szabott jelentésében azzal zárta le az ügyet, hogy „nem történt vallási alapú izgatás.”¹⁸¹

VII. Összegzés

Sztojka Sándor munkácsi görögkatolikus püspök és a budapesti politikai elit kapcsolata egyre feszültebbé vált 1939–1943 között, aminek egyik oka a kárpátaljai pravoszlávia kérdés megoldatlansága volt. A püspök által képviselt ortodoxellenes álláspont haláláig megmaradt, merev álláspontját nem volt hajlandó megváltoztatni, így a konfliktusa Kozma Miklóssal feloldhatatlan maradt. Ez az ellentét leszivárgott és meghatározta a két felekezet mindennapjait is.

Sztojka a legkisebb konfliktust is, a legapróbb pravoszláv jogsértést is a magyar közigazgatás elé vitte, és jóvátételt követelt. A helyi magyar közigazgatás viszont – a legtöbb esetben – nem reagált közvetlenül a felekezetek közötti súrlódásokra, aminek az oka azonban nem egyértelmű. A legvalószínűbb, hogy a budapesti politikai elit a vallási ügyekben a pártatlan, a vallási türelmet gyakorló állam látszatát igyekezett kelteni a soknemzetiségű területen, és egyszerűen csak a fennálló állapotot akarta konzerválni. Ez megmagyarázná, hogy miért volt az ortodoxia kezelésében sokkal közömbösebb, mint például Észak-Erdélyben.

A magyar nemzetiségpolitika nem támogatta a kárpátaljai pravoszlávok templomépítési törekvéseit, de olyan mértékű templomrombolásokra sem került sor, mint Észak-Erdélyben, ahol a román érzelmű görögkeleti hívek templomait egyszerűen lebontották. Sztojka azon kérését sem teljesítette a budapesti kormányzat, hogy a pravoszláv papokat vonják felelősségre, holott Észak-Erdélyben olykor még a görögkeleti hívek felekezeti hovatartozásának felülvizsgálatára is sor került.¹⁸² Nem bizonyultak partnernek a magyar kormánykörök abban sem, hogy megvizsgálják Sztojka azon állításait, miszerint pravoszláv térítések zajlottak egy-egy községben.

¹⁸⁰ KTÁL, Fond 151., op. 24., od. zb. 814., 2. A kricsfalvai görögkatolikus lelkész levele a talaborfalvi csendőrshöz a görögkeleti pópák vallási izgatásáról. 1943. január 18.

¹⁸¹ Uo. 3. 55/1943. A talaborfalvi csendőrös jelentése a csománfalvi és kricsfalvi községekben történt vallás ellenes izgatásról. 1943. március 10.

¹⁸² Zeidler, 2009: 297.

A helyi magyar közigazgatás a gyakorlatban is alkalmazta azt az elvet, amit Kozma Miklós 1940-ben így fogalmazott meg: „*A csehek átvittek a görögkeleti vallásra százhusz ezer embert és mi nem nyúlhatunk hozzájuk, de viszont nem engedünk meg további pravoszlávizmust.*”¹⁸³

A múltat aktuálpolitikai okokból lezárni kívánó állampolitika érvényesült tehát az egyház felelősségre vonást szorgalmazó álláspontjához képest.

¹⁸³ MNL OL, K 429. 34. csomó, 2. tétel, 3–7. 90/1940. Kozma Miklós levele Somssich Gyula grófhöz Kárpátalja helyzetéről. 1940. október 18.

VIII. Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, beregszászi részlege (KTÁL)

KTÁL, Fond 53. A kárpátaljai terület kormányzói biztosának iratai
KTÁL, Fond 151. A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL, K 28. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztálya
MNL OL, K 429. Kozma Miklós iratai

Sajtókiadványok

A Nép, 1921

Kárpátalja, 1939–1943

Kárpáti Híradó, 1939–1943

Kárpáti Magyar Hírlap, 1939–1943

Tolnai Világlapja, 1941

Új Közöny, 1926

Forráskiadványok

Népszámlálás, 1900

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községeként. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1902.

Népszámlálás, 1910

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1912.

Népszámlálás, 1941

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községeként (Országhatáron kívüli terület). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1990.

Szakirodalom

Bélay, 1963

Bélay Vilmos: *Magyar Országos Levéltár Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltár (1867) 1916–1945 (1949). Repertórium.* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1963.

Botlik, 1997

Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görögkatolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997).* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 1997.

Brenzovics, 2004

Brenzovics László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 87–119.

Brenzovics, 2010

Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.

Данилець, 2010

Юрій Данилець: Православна церква на Закарпатті в роки Другої світової війни. [A pravoszláv egyház Kárpátalján a második világháború éveiben] In: Олександр Левида – Михайло Кічковський – Микола Вегеш – Дмитро Данилюк – Василь Густі – Володимир Дупеліч – Микола Макара, Маріан Токар (szerk. biz.): *Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 65-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. (Ужгород, 24 червня 2010 року)*. [Kárpátontúli Ukrajna: a fejlődés lehetőségei és realitásai. Kárpátontúli Ukrajna Szovjet Ukrajnával történő újraegyesülésének 65-iké évfordulójára megrendezett összükrajnai tudományos konferencia anyagai. Ungvár, 2010. június 24.] Ужгород: Закарпатська обласна державна адміністрація, 2010. 32–40.

Данилець, 2015

Юрій Данилець: Трансформації в житті православної церкви на Закарпатті в 1939–1945 гг. [A pravoszláv egyházi élet változása Kárpátalján az 1939–1945 közötti években.] *Русин* 2015/2. 61–79.

Данилець, 2019a

Юрій Данилець: Становище православної церкви на Закарпатті в 1939 р. - на поч. 1941. [A pravoszláv egyház helyzete Kárpátalján 1939-től 1941. elejéig] *Українська гунгаристика* 2019/1. 54–72.

Данилець, 2019b

Юрій Данилець: Репресії проти духовенства Мукачівсько-Ужгородської православної єпархії (кін. 1940 – поч. 1960 pp.). [A Munkácsi-Ungvári Pravoszláv Püspökség papjainak üldöztetése (1940 végétől – 1960-as évek elejéig)] In: Сергій Шумило (szerk.): *Священномученик Володимир (Богоявленський) і початок гоніння на Православну Церкву в ХХ. столітті. Матеріали Міжнародної наукової конференції (7–8 лютого 2018 р.)* [Szentmártír Vladimir (Bogojavlenszkij) és a Pravoszláv Egyház elleni üldözések kezdete a ХХ. században. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 2018. február 7–8.] Київ: Фенікс, 2019. 338–347.

Данко, 1999

Осип Данко: Православна церква на Закарпатті. [A pravoszláv egyház Kárpátalján] In: Василь Маркусь – Василь Худаніч (szerk.): *Закарпаття під Угорщиною 1938–1944 pp.* [Kárpátalja Magyarország fennhatósága alatt, 1938–1944.] Ужгород: Гражда, 1999. 165–182.

Gergely, 1999

Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Pannonica Kiadó, 1999.

Kemény, 1943

Kemény Gábor: Utolsó beszélgetésem Sztojka Sándorral. *Láthatár* 1943/7. 165–166.

Keresztyén, 2001

Keresztyén Balázs: *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon*. Budapest–Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, 2001.

Kosztyó, 2020

Kosztyó Gyula: Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék csehszlovák és román megszállásának előzményei, folyamata és mindennapjai 1919-ben. In: Anka László (szerk.): „*Valami fáj, ami nincs.*” *A trianoni békeszerződés előzményei és következményei*. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2020.

Manzinger, 2010

Manzinger Krisztián: Az ortodox egyház a magyar nemzeti célok szolgálatában? *Régió* 2010/3. 149–179.

Marina, 1977

Marina Gyula: *Ruténsors. Kárpátalja végzete*. Torontó. Patria Publishing Company Ltd, 1977.

Molnár, 2019

Molnár Ferenc: Az ungvári unió. In: Fedinec Csilla – Csernicsekó István (szerk.): „*Ruszin voltam, vagyok, leszek...*” *Népismereti olvasókönyv*. Budapest, Charta XXI Egyesület-Gondolat Kiadó, 2019. 74–84.

Офіцинський, 1997

Роман Офіцинський: *Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)* [Kárpátaljai politikai fejlődése Magyarország részeként (1939–1944)] Кіїв, Національна Академія Наук України, 1997. 74–77.

Oficinszkij, 2010

Oficinszkij Román: Megtűrt pravoszlávok és üldözött reformátusok. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 296–299.

Ormos, 2000

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Koszma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. II. kötet. Budapest, PolgArt, 2000.

Pirigyi, 1990

Pirigyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története*. II. kötet. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 1990.

Plurimus, 1941

Plurimus: A keleti ortodoxia Magyarországon. *Magyar Szemle* 1941/1–6. 285–291.

Sárándi, 2016

Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Csíkszereda, Pro-Print, 2016.

Sztojka, 1926

Sztojka Sándor: *A kárpátaljai oroszoknak a Katolikus Egyházzal való egyesülése történetének megvilágítása és a „pravoszlávia.”* Uzhorod, LÁM Rt, 1926.

Tilkovszky, 1967

Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941.* Budapest, Akadémia Kiadó, 1967.

Vehes–Tokar, 2010a

Vehes Mikola – Tokar Marian: Kárpáti Ukrajna egyházi ügyei. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra.* Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 117–119.

Zeidler, 2009

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Pozsony, Kalligram, 2009.